

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵԱՆԻ ԱՐԵՎԻԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՔՐ-ՀԱՅԵՐԵԱՆԻ ԿՈՂՈՒԹՅԱՆ (ՍԵՐԱՍԵՐԱՆԻ)

ԳՐԵՑ Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

(Շարունակությունը եւ վերջը:)

Սակայն պէտք է քանի մը խօսք ըսել Բիւզանդական շրջանի վերաբերյալ մասին այս շրջանին, որ Արեւելեան Հռոմէական կայսրութեան միջնադարին հռոմէական վերջին երեւոյթն ալ թօթափելով՝ դարձաւ զուտ յունական, ամէն տեսակէտով: Նոյն իսկ լատիններէն՝ իբր պետական պաշտօնական լեզու՝ կը սկսի դադրել Յունաստանի հասարակական ծառայող Յունաստանի Բ. օրէնքէն ի վեր: Թողունք որ արեւելից մէջ հռոմէական քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչն արդէն իսկ դարձնէ յունութիւնն էր, որ կրցաւ լրովին «հռոմ»ացնել՝ այսինքն յունական ընել փոքրաստիական հին ազգերու մեծագոյն մասը, ո՛չ նուազ հռոմացնելով նաեւ «Փոքր» Հայոց եւ յարակից պոնտական ու դամբական աշխարհները: Հռոմէական աստուծոյ համար իրական դարաշրջան նկատելու ենք Յունաստանի կազմակերպութիւնը 536ին: Հին Հայաստանի երկու նահանգներու հռոմէական օրինաց ենթարկումը, նախարարական դրութեան վերջին հետոյ բարձրումը, այս եւ «Փոքր» Հայոց, Մելիտինեան եւ Կոլոփենեան շրջաններու նոր կազմակերպութիւնը (Ա.—Դ Հայք) եւ ի վերջոյ «Հայաստանի եւ Պոնտոսի» բանակին կազմութիւնը ի հարկէ պիտի ստեղծէին յաջորդ դարերու այն վիճակը՝ զոր կը տեսնենք: Մէկ կողմանէ ամենամեծ ազդեցութիւն հայ տարրին բովանդակ Բիւզանդեան կայսրութեան մէջ, շատ աւելի մեծ քան ինչ որ սպասելի էր իրենց թիւը նկատի առնելով՝ ընդհանուր կայսրութեան մէջ: Եւ միւս կողմանէ՝ ազգային կենաց տեսակէտով՝ այնպիսի տկարութիւն մը՝ որ (Փ. դարուն) Սերաստիոյ մեարապոլիտ մը կրնար նոյն իսկ հայ ժամանացութիւնն ու ժամանակը արգելել, առանց վտանգի յեղափոխութեան՝ որուն մէջ չափազանց ճարպիկ են հայ զօրավարներն ու պաշտօնակալներ՝ դահակալական վէճերու մէջ: Բազմաթիւ կայսրներ իրենց պարտական են դահ: Այս ամէնը՝ որչափ հակասական երեւայ՝ ունի իրեն մեկնութիւնը: Բիւզանդական մեծ եղան՝ բայց իբր Բիւզանդացի՝

յունահայ, չըսելու համար հայհոռութիւնը որ վերջինս՝ որոշ իմաստով եւ որոշ շրջանի համար է): Հայք սկսած էին զունդագունդ զինուորով Ստրատելատի բանակին մէջ: Ամէն իրաւունքէ զրկուող նախարարական տոհմերու (Յունաց՝ «սատրապ») եւ խոնարհագոյն ազատաց (նաեւ յոյն հեղինակը «Ազատ» կը գրեն) համար ա՛յն ասպարէզն իսկ քիչ մ'ետքը փոքր եկած է: Եթէ արդէն կանուխէն Հայք կարեւոր դիրք կը գրաւէին նոյն իսկ արքունեաց մէջ, այս շրջանին արդէն պետական ամէն ասպարիզի մէջ մոտաք գտած են նախարարը, ազատը եւ առհասարակ Հայք. եւ պէտք է ըսել՝ պահած են իրենց պատիւը, պետութեան ընծայելով՝ ամէն ճիւղի մէջ հանձարեղ եւ նշանաւոր անձեր, մեծ զօրավարներ, եւ նաեւ խումբ կայսրներու: Հռոմէական չափ մասնակից են նաեւ Պարսկահայաստանի՝ յետոյ Արաբահայաստանի Հայք: Մեր պատմագրաց միայն յիշածներն աչքի առնելու ենք՝ անընդհատ հոսանք մ'եղած է Հայաստանէ դէպի «Հռոմոց աշխարհ» թէ՛ հայ ժողովրդեան եւ թէ՛ մանաւանդ ազատաց՝ Վարդանայ եւ Վահանայ օրերուն նոյնչափ, որչափ՝ օրինակի համար՝ 570/71 ապստամբութեան եւ նման դիպաց մէջ: Եւ յատկապէս այս փախստէից չյանձնուելը եղած է նոյն իսկ պատերազմաց պատրուակներէն մին: Հայոց այս գործակցութիւնն անշուշտ չափազանց օգտակար էր Բիւզանդիոնի, եւ նաեւ հասկանալի: Նոյն իսկ Հերակլի մ'աշխարհակալութեան վերջն եղաւ՝ պատմութեան անողորմ ընթացից հետեւութեամբ՝ Պետութեան սահմանափակումը Հեմոս Թերակղզւոյն եւ Փոքր Ասիոյ մէջ, եւ այն՝ անընդհատ յարձակմանց ենթակայ արեւելք Արաբներէն, եւրոպական թերակղզին Աւարներէն եւ Սլաւներէն՝ յիշելու համար միայն գտանք: Այս բնոր չէր կրնար առանձինն կրել ո՛չ յոյն տարրը, որչափ ալ մեծ ըլլար այն շրջանին՝ յունացածներով: Յամենայն դէպս նաեւ երկրին այլեւայլ կողմանց բնակչութիւնը համապատասխան չէր արդէն՝ հրծուրեան կողմանէ: Անոր համար կանուխէն սորված էին Բիւզանդացիք դադարակնութիւններով թէ՛ նպաստել իրաց, եւ թէ՛ տարրի մ'անհաճոյ դարգացումը խանդարել: Յունաստանի Բ. օրով (685—695)՝ օրինակի համար՝ Բուլղարաց եւ Սլաւաց դէմ մղուած յաջող արշաւանքին արդիւնքն էր՝

Սլաւներու ահագին խմբերու բերուելն ի Փոքր-Ասիա, բնակեցնելով Հելլենաստանու եւ Ուսիկիոն թեմի շրջանի մէջ, եւ ասոնցմէ կազմելով 30.000 հոգեւոյ գունդ մը: Նման իրողութիւններ շատ շատ են Բիւզանդեան պատմութեան մէջ, ո՛չ նուազ Հայոցս մասին: Եթէ մէկ կողմանէ տեղ կը տրուէր Հայաստանի արեւելեան դաւառաց փախստականներու, միւս կողմանէ հոգ ալ կը տարուէր՝ որ հայ տարր չափազանց ճոխութիւն չառնուէր Հռոմէականաստանի մէջ: Կրնայ պատմական չըլլալ՝ օրինակի համար՝ Սեբեոսի յիշած «զիր ամբաստանութեան Մօրկայ առ Սոսրով» Հայոց մասին թէ «Ազգ մի խոտոր եւ անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում եւ պղտորեն. բայց ե՛կ, ասէ, եւ զիմ ժողովեմ եւ ի Թրակի գումարեմ, եւ զու զբոլոր ժողովէ եւ հրամայէ յարեւելս տանել» (Սեբ. դ) — բայց շատ ճիշդ կը ներկայացնէ Բիւզանդեան վարչադիւտութեան հոգեբանութիւնը՝ շատ դիպաց մէջ: Եւ Թրակիա գումարուելն ալ ճիշդ է պատմականօրէն, ինչպէս նման դադարեցումները, որչափ այն առթիւ ծագած ապստամբութիւնը՝ որ բնականապէս դիւրաւ զսպուեցաւ (Սեբ. ը, Ժ եւն): Ընդհանրապէս այն ամէն ապստամբութեանց մէջ, որոնց մէջ Հայք դեր կատարած են, չեն յաջողած ընդհանրապէս անոնք՝ երբ որեւէ կերպով «ազգային» զոյն ունեցած են. այս ամէն առթիւ «Հայոց» բանակաթեմի զինակիցը (որոնք թուով նոյնչափ էին՝ եթէ ոչ միշտ գերազանց), դաւաճանած են միշտ: Բիւզանդեան պատմութեան մէջ չի են օրինակները, եւ պէտք է հայ մի առ մի յիշել: Ընդհանրապէս ուրեմն Հայոց ցրուելը՝ բոլորովին բացայայտ է, եւ ասով կը մեկնուին այն հակասական երեւոյթները: Բիւզանդական այլեւայլ պատմագրաց ընթերցումը մեր վրայ ա՛յն տպաւորութիւնը թողուցած է թէ աւելի հայ տարրի պատմութիւնն է՝ այն շրջանին մէջ. եւ համոզուած ենք իրօք՝ յաճախ Կ. Պոլիս աւելի շատ կայ հայ «սատրապ» ու «ազատ» տոհմերէ քան բուն Հռոմէականաստանի մէջ, ինչպէս Պետութեան ամէն կողմը նուազ չէր հայ զնդերու եւ դադարեան հայ ժողովրդեան թիւը, ի հարկէ ամէնքն ալ դատաւարտուած՝ այսպէս կամ ա՛յնպէս՝ ձուլման, ինչպէս իրապէս պատահած էր: Երբ օրինակի համար՝ Սիկիլիոյ մէջ՝ Կոստանդիանու Դ. (668—685) դէմ՝ կայսր կը հռչա-

կուէր Մթէթ մը («Միգեղիոս»)՝ իւր առնական գեղեցկութեան եւ այլ յատկութեանց համար սիրուած՝ բանակէն, հարկաւ միակ հայը չէր հոն: Ուրիշ անդամներ ալ հայ ջոկատներ «Սիկիլիոյ եւ արեւմտեան կղզեաց պատժոյ զօրանոցները կը զրկուին, ուր զինուորական ծառայութիւնը մշտնջենաւոր պատերազմ մըն էր ի կեանս եւ ի մահ ընդդէմ սպանիական-ափրիկեան Կորսարաց» (Գէլցէր, Բնկթեմ., էջ 46): Եթէ իրօք հայ էր Վարդան Փիլիպպիկոս կայսրը՝ որդի Նիկիփոր պատրիկի, գոնէ ծնունդը Պերգամոնէ էր (հմտ. «Հայ կայսերը», Ա., 130, 316): Իրապէս հայ էր Լեւոն Ե. «Հայկազն» (813—820) եւ հայ հոգի վրայ ալ ծնած, բայց միայն անոր համար որ իւր հայրը՝ Վարդ պատրիկ՝ մայրաքաղաքէն աքսորուած էր (հմտ. «Հայ կայսերը», Ա., 155—195 եւ 323—334): Ասոր «Արծրունի» ըլլալը գոնէ աստիճան մ'աւելի ապահով է՝ քան Բարսղի կամ Վասիլ Ա. (867—886) կայսեր «արշակունի» կամ «պահլաւունի» ըլլալը, բայց էր ապահովապէս «Մակեդոնացի» ծնած Ադրիանուպոլիս՝ հայ գաղութէն, շատ ալ աղքատ: Յամենայն դէպս հայ նախարարական տանց անունը շատ լաւ կը հնչէր՝ որ ամէն աստիճանի հասնողը փոյթ ունէր ճիւղադրութիւն մը դրոնելու: Եւ Բարսղի «արշակունի» ճիւղադրութիւնը հիւսած էր նոյն իսկ Փոտ մը, որոշ նպատակաւ՝ կ'ըսեն իւր հակառակորդը: Յամենայն դէպս անարժանի մը չէր պատիւը, այլ կայսր մը՝ որ հիմ դրաւ «Հայկական Հարստութեան» եւ միանգամայն սկիզբ եղաւ Բիւզանդեան Պետութեան բարձրագոյն շրջանին (հմտ. «Հայ կայսերը», Ա., 199—222 եւ 335—355): Եւ պէտք է մտածել՝ ինչպէս տեսանք արդէն պատմական համառօտագծէն, որ այս «Հայկական» հարստութեան իրապէս յաճախ հայասէր կայսրներու (Լեւոն Զ., Կոստ. Ծիրանածին եւն. տես «Հայ կայսերը», Հտր. Բ) շարքը կը փակուի (չհաշուելով վերջին աննշան Կոստանդին Ը.)՝ Վասիլ Բ. կայսրով, որ ուղղակի կործանարար դեր կատարեց Հայոց համար՝ իւր կոյր աշխարհակալական ձգտումով, եւ իւր գործը վերջնական պիտի ընէին Մոնոմախոս մը, Դուկաս մը, Դիոգենէս մը եւն.: Կարծենք այսչափն ալ կը բաւէ ցուցնելու թէ Բիւզանդահայոց այն մեծ փայլը՝ պէտք է որ մոռցնէ նաեւ միտալին միւս երեսը՝ հայ տարրի անվերջ ցրուելն եւ ա-

սոնց ու հայ նշանաւոր տոհմերու ձուլուելը: Պէտք չկայ դարձեալ յիշեցնելու թէ այս ամէն անձինք յունահայ էին, եւ յունածէս, կամ նոյն իսկ նպատակին հասնելու համար, լիապէս յունանալ ստիպուած էին կանխաւ:

Նոյն երեւոյթը «Հայկական» բանակաթեմին մէջ, որուն ընդարձակութիւնն (բնականապէս նաեւ թէոքոսեան-Յուստինեան-Մաւրիկեան բաժանմունք) նուազ պատճառ չէ եղած նոր բանասիրաց «Փոքր-Հայոց» սահմանները բոլորովին այլազգ դժելու քան ինչ որ էր իրականութեան: Թէպէտ եւ՝ գոնէ մինչեւ Ը. դար՝ քաղաքային բաժանմանց հետ անմիջական կապ չունէր՝ գոնէ տեսականին՝ բանակաշրջաններու («թեմ») բաժանումը. բայց արդէն Զ. դարու վերջերուն եւ է. դարու վտանգաւոր եւ պատերազմային վիճակը կը ստիպէր՝ ամէնէն աւելի կաթեւորութիւն տալ բանակին: Անոր համար բանակաթեմերու սկզբնաւորութիւնն արդէն Հերակղի օրով է, թէեւ վերջնական կազմակերպութիւնն աւելի ուշ: Այս միջոցին կայսերական բանակին եօթ մեծ Հրամատարութեանց երկուքն՝ Փոքուն Ասիոյ եւ Հռոմէահայաստանի պաշտպանութեան համար էին՝ «Արեւելեան» («Անատոլիոն») եւ «Հայոց» («Արմէնիական») յորձորանք: Եւ թէեւ կաթեւորագոյնն էր Արեւելեանը՝ պատրիկի մը առաջնորդութեամբ եւ պարունակելով մեծ մասը ինչ որ դուրս կը մնար «Ուպսկիոն»է, Գամբաց ընդարձակ աշխարհէն միայն «Կապադովկիա Բ.» նուազ կաթեւորութիւն առած էր «Հայոցը», այսպէս կոչուած՝ ինչպէս արդէն ըսած է Կոստ. Ծիրանածին (իւր «Վասն Թեմոց» գործը՝ գլխաւոր աղբիւրներէն մին է մեր տեղեկութեանց, բայց ոչ զերծ վրիպակներէ). պարզապէս «Վասն կից յաշխարհն Հայոց լինելոյ»: Իրապէս ալ այս թեմին բուն զարգացումն է. դարուն է, այն ժամանակ՝ երբ արդէն Հռոմէահայաստան սկսած էր Արաբացւոց ձեռք իյնալ: Եւ եթէ մինչեւ է. դարուն վերջերը՝ կը պարունակէր բաց ի Յունական եւ Պոպեմոնական Պոնտոսէ եւ «Ա. Գամբեր» նահանգէ՝ տակաւին Ա. եւ Բ. Հայք, եւ Բարձր Հայոց մասեր, քիչ մ'ետքն նաեւ ասկէ բաւական մաս մը պիտի կորսուէր՝ Արաբացւոց ձեռք իյնալով:

Մինչեւ այս շրջանը սակայն՝ զինուորական թեմերու հետ իրաւական գոյութիւն ունէին քաղաքական շրջանակները: Երկու իշ-

խանութիւնք՝ զինուորական եւ քաղաքական՝ անջատ կը գործէին, հետեւաբար Մաւրիկեան նահանգաց բաժանմունք մնացած էին անփոփոխ մինչեւ Յուստինիանու Բ. օրերն, եւ առհասարակ մինչեւ որ «թեմ»երու դրութիւնն ուրիշ կերպարանք առաւ: Եկեղեցական թեմերու բաժանմունք ալ արդէն՝ ինչպէս տեսանք՝ քիչ շատ քաղաքական բաժանմանց կը հետեւէին, թէեւ նաեւ հին բաժանմունք կը պահուէին: — Արաբական վտանգին խրատն էր որ հիմնական փոփոխութիւն մը յառաջ բերաւ կրկին իշխանութեանց յարաբերութեան մէջ, որուն սկզբնաւորութեան նշաններ կ'երեւան նոյնպէս կանուխէն՝ բայց իրական դարգացումն առաւ Ը. դարուն՝ Իսաւրեան (Ասորական) հարստութեան կայսերաց ատեն: «Արեւելեան» եւ «Հայկական» բանակաց հրամատարք՝ Լեւոն Իսաւրացին եւ Արտաւազդ փրկեցին երկիրը ներքին խռովութենէ որ ծայր տալ սկսած էր՝ ինչպէս յաճախ՝ Ը. դարուն սկիզբը՝ սաստկութեամբ: Մինչոյն «Ուպսկիոն» բանակն էր որ Վարդանայ դէմ ապստամբած՝ դահ հանած էր Անաստաս Բ. (713—715) եւ քիչ մ'ետքն՝ անոր բարեկարգումներէն դժգոհ՝ դահ հանած էր՝ իւր կամքին իսկ հակառակ՝ սովորական պաշտօնային մը՝ Թէոդոսիոս (715—717): Երկու յիշեալ բանակները չճանչցան այս կայսրը, եւ դահ հանելով զԼեւոն Իսաւրացին (717—767)՝ իրապէս նոր շրջան մը բացին՝ բիւզանդեան պետութեան վերածննդեան: Ըսել է թէ դահակալական վէճեր ու ապստամբութիւններ պակեցան. Բիւզանդեանց այս սովորութիւնք երբեք մշտնջենապէս չզարգացան. եւ օրինակի համար նոյն Արտաւազդ՝ Լեւոնի փեսան՝ էր, որ անշուշտ նախնաբար ալ տակաւին անորդի Լեւոնէ որոշ խոստում առած էր, անոր մահուանէ վերջը՝ թիկնածու ելաւ դահին, օգտուելով Լեւոնի մէջտեղ հանած պատկերամարտութեան խռովութիւններէն. բայց ի վերջոյ չյաջողեցաւ, եւ կայսր մնաց Կոստանդին Ե.: Իսկանն այն էր որ արդէն այս շրջանին Արաբական վտանգը վերջ գտած էր, այսինքն՝ գոնէ պետութեան գոյութեան ալ չէր սպառնար, եւ կարելի էր ներքին բարեկարգութեանց սկսիլ: Օրէնսդրութիւնն կաթեւոր բարեփոխում ունեցաւ («Ընտրութիւն Օրինաց» Լեւոնի եւ դահակից Կոստանդինի), բայց մանաւանդ «Երկրագործական Օրէնք»ն եկաւ կարգադրելու հողատէր եւ վարձակալ

զիւղացւոց յարաբերութիւնքն, եւ սա կը վերաբերէր նաեւ Հայոց: Հայ գաղութներն ալ՝ ինչպէս յիշեցինք՝ շատ բազմացած էին, ինչպէս Սլաւոն եւն. եւ հական տարբերութիւն մը կար այս նոր գաղթականութեանց մէջ: Ասոնք հողի հետ կապուած՝ ազատ գիւղացիք էին, ո'չ հնոց պէս՝ կալուածատեարց ստրուկներ: Անցողակի բնէք որ ճիշդ այս հողային հարցն էր որ յետոյ Պետութեան կործանման գլխաւոր պատճառներէն պիտի ըլլար, բացարձակ կալուածատիրութեան տարապայման աճմամբ՝ որուն դէմ ի դուր ոգորեցան նաեւ կայսրներ՝ ի նպատակ գիւղացւոց: Զիարդ եւ իցէ, մեզի համար հոս կարեւորն այն փոփոխութիւնն է՝ որ կատարուեցաւ վարչական դրութեան մէջ: Քաղաքական եւ զինուորական վարչութեանց իրարու դէմ նախանձու եւ հակառակութեան ալ տեղի էր մնար անո'վ որ քաղաքական վարչութիւնը վերջ գտաւ եւ յանձնուեցաւ ուղղակի զինուորականին: Հետեւաբար զինուորական հրամատարք էին՝ ըստ ստորձանին՝ որ կը վարէին նաեւ քաղաքականը, եւ զինուորական թեմերն՝ իրենց ստորաբաժանմամբ՝ եղան միանգամայն քաղաքական նահանգներ: Զինուորական հրամատարը միանգամայն նահանգապետ ըլլալով, եւ ստորակարգեալքն՝ ըստ կարգի, իրապէս Պետութեան նոր բաժանում եղած է, եւ ասի բնական է՝ զարգացած է նաեւ յաջորդ դարերուն: Օրինակի համար Արեւելեանը՝ բաժնուած է երկուքի, նախկինը՝ կենդրոն ունեւալով Ամուրիոնը, նորը՝ անունն առնալով Էւրոպական զինուորներէ՝ «Թրակեան» (Թրակեսեան)՝ կենդրոն կ'ունենայ Եփեսոսը: Ուպսկեանը (կենդրոնը՝ Նիկիա), որուն վերջին «պատրիկ եւ կոման» էր Արտաւազդ, հաւանօրէն՝ նոյն այն ապստամբութեան հետեւութեամբ՝ կը բաժնուի, եւ յերեւան կու գայ «Բուկելարիոն»՝ կենդրոնը Անկիւրիա: Ասոնք գլխաւոր բաժանմունքն են՝ առանց յիշելու մանրաբաժանմունքն, որոնք բնական է գոյութիւն ունէին եւ յաճախ փոփոխութեանց ենթակայ: Երբ Լեւոն Գ. կազմակերպեց իւր արշաւանքն ընդդէմ Արաբացւոց՝ Գերմանիկէն գրաւել փորձելու (778/79)՝ իւր մեծ բանակը հետեւեալ հրամատարութիւնքն ունէր եւ զօրավարքն էին՝ «Միւթայէլ Ղաթանդղալին»՝ «Թրակեսացւոց» Արտաւազդ Հայ՝ Արեւելեայց. Տաճատ՝ Բուկելարացւոց. Կարիստիրոցն (Վա-

րադաիրոց)՝ Հայոց, եւ Գրիգոր Մուսուրահեայ (որդի Մուսեղի)՝ Ուպսկեացւոց. որոնք կը պաշարէին Գերմանիկէն (Թէոփ. 698, 8—15):

Ըստ երեւութիւն ուրեմն տակաւին ընդարձակ ծաւալով մնացած էր «Արմէնիական»ը, թէեւ ճիշդ այս շրջանին հայ երկիրներէն ամէնէն աւելի քիչ բան մնացած էր Բիւզանդացւոց ձեռքը: Ոչ միայն ամբողջ Հայաստան կորսուած էր, այլ նոյն իսկ Մելիտինեայ շրջանը, եւ Կիլիկիա: Բիւզանդացւոց ձեռքը կային՝ բաց ի յատուկ մտօք «Փոքր-Հայք»է՝ Սեբաստիոյ շրջանը, եւ խաղախ ու շրջակայ մանր մասեր Բարձր-Հայքէ (Սպեր, Եկեղեցայ եւն), թէեւ նաեւ այս կողմերէն մաս մը Արաբացւոց ձեռքն ինկաւ, այսպէս Կամախ, բայց կարճ միջոցի մը համար: Հին զօրանիւստները մասամբ աւերակ էին (օր. Սատաղ), մասամբ՝ օտարի ձեռքը (Թէոքոստոլիս եւն): Ուստի բանակակենդրոն կը դառնայ Կողոնիա «ի ծայրս Հայոց» (Ս. Բարսեղ. Թղ. ՄԻԸ), այսինքն՝ բուն Փոքր-Հայոց, Գայլի վրայ, որ յամենայն դէպս այն միջոցին շատ ամբարցուած էր, «Երեւոյց-քաղաք»՝ ինչպէս կը յիշեն Հայք ալ (օրինակ Ղեւոնդ Երէց, Ը, տպ. Պարիս, էջ 191. «ի կողմանս Պոնտոսի»), զոր «Համտուն» կը յաջորդէր յետոյ միջոց մ'առնուել (Վրդ. Խէ, ՅԶԸ = 939ին), եւ որու անուամբ կը կոչուէր յետոյ նաեւ դաւաճը՝ նաեւ երբ Նիկիոպոլիս տակաւին փայլ մ'ունէր՝ իրեն յունականութեան կենդրոն, թէեւ արդէն միայն «մեծ քաղաքազիւղ» (Ուխտանէս), որովհետեւ 499ին երկրաշարժը հիմնայնապէս բրած էր հին շէքի քաղաքը, եւ որչափ ալ Յուստինիանոս պարիսպները շինեց՝ Հերակղեան շրջանին կրկին առնուեցաւ Պարսիցմէ, եւ այնուհետեւ փոքր քաղաք մըն էր՝ թէեւ եպիսկոպոսանիստ, բայց ո'չ եւս մայրաքաղաք ու մետրոպոլտանիստ՝ ինչպէս երբեմն, թէեւ մինչեւ ԺԱ. դար կը յիշուի տակաւին իբր ամբարցեալ (այժմ գիւղ՝ Բուրգ): Կողոնիա՝ իւր լատին անուամբ իսկ կը ցուցնէ թէ իրապէս լատինական հիմնարկութիւն մըն էր, թերեւս նախնաբար իբր պարզ «տեղի մետաղաց» (պողեղի արտաձուլութիւնը Պոնտոսէն շատ հին է. հմտ. այսպէս Կիւմոն, Պոնտ. Ուսումն., Բ., § 25, որ մեծ հաւատք չի ընծայեր Պրոկոպեայ յիշածին թէ Պոմպէոսէ հիմնարկուած ըլլայ). բայց արդէն կանուխէն

կը յիշուին «Հեծեալը Կողմնացող», «Թիւ Ա. Աւգոստեան Կողմնացող» եւն: Եւ իւր ա- մուր դրից (Համա. նաեւ խոր. Բ., Գ. ինչ- պէս յիշեցինք) պատճառաւ արդէն Յուստի- նիանոս առաջնակարգ ամրոց մ'ըրած էր (Պրոկոպ. Երեւ. Գ., 4). Եւ անոր համար բնական էր կենդրոն մ'ըլլալ մեծ բանակա- թեմի մը՝ «Հայոց», եւ յետոյ նաեւ առան- ձին թեմի մը (Ծիրանածին): Իւր արդի ա- նունը՝ «(Շապին) Գարախար» ծանօթ է արդէն ԺԱ. դարէն՝ «Մաւրոկաստրոն»: Յուստինիանոս ըստ ինքեան միայն նորոգած է աւելի հնազոյն բերդ մը՝ որուն հին պոն- տական կամ նաեւ պոնտոսայ անունն ան- ծանօթ է: Այս տեղ կենդրոն ունեցող «Հայոց» բանակաթեմն կը պարունակէր՝ իւր ընդար- ձակութեան շրջանին՝ նաեւ հին Պոնտոսն սոմեանեմ մասամբ Հոնիպոն (արդի՝ Ռիպէ) ալ արեւելքէն մինչեւ Սինոպէ, եւ հին Կապպադովկիան՝ նոյնպէս մեծ մասամբ (Բ. Կապպադովկիա կը վերաբերէր Արեւե- լեանին եւն), մինչեւ Կիլիկեան Դրոնքը, հարաւէն եւ արեւմուտքէն ի հարկէ շատ կողմանէ յետոյ մղուած՝ Արարական տիրա- պետութեամբ (Համա. Գէլցէրի գործոյն կից քարտէսը): Ամենամեծ մասամբ ոչ-հայ թեմին մէջ եթէ Հայք կարեւորագոյն դեր մը կը խաղան (բայց ոչ նուազ միւսներու մէջ ալ)՝ մասամբ հայ գաղութներ են պատ- ճառը, որոնց մեծ մասը հետզհետէ ձուլուե- ցաւ, եւ մասամբ՝ վարձկանագործու դրու- թիւնը, որմէ առանձնապէս կ'օգտուէին Հայք եւ Վիրք, վերջինքս ալ բաւական մեծ դեր ունեցած են Բիւզանդեանց շրջանին: Յամե- նայն դէպս Թ. դարուն նաեւ այս «Արմէնիա- կոնք» բաժնուած կը գտնենք, եւ այն՝ երեք զլիւսուր մասի՝ «Հայոց» (որ ալ «Հայ» էր կրնար ըլլալ՝ Գամիւր Գ.), «Պարսեան» եւ «Պաղտիք»: Գէլցէր (Բնկթեմ., էջ 44—46) հաւանական կը համարի թէ ասի եղած է «Հայոց» թեմի այն մեծ ապստամբութեան հետեւութեամբ, որ ծագեցաւ՝ երբ Կոստան- դին 2. (780—797, նախ մանուկ եւ խնամա- կալ՝ Իրենէ կայսրուհին), իւր միապետ ըլ- լալէն ետքը (790)՝ կրկին գահակից ըրաւ իւր Իրենէ մայրը (793): Բանակին հրամատարը՝ Ալէքս Պոլիս կը կանչուի եւ աչքերը կը բրուին, Թէոփրոս եւ Կամուղիանոս պատ- բիկ՝ զօրավարքն ալ բանտ կը դրուին (793/4): Ապստամբութիւնը զսպելու համար կ'ուղարկուին Արտաշիր դեր-անձնապա-

հապետ, եւ Գրիսոքերէս զօրավար Բուկե- ղարաց: «Հայք» կը յաղթեն եւ երկուքն ալ կուրացան: Բայց երկրորդ ճակատին իրապէս միայն Հայքը կը մնան, «նենդ գործեալ նի- ղակակցացն Հայոց մատնեն զնոսա» (— դե- ղեցիկ օրինակ մը «Հայոց» բանակաթեմի ներքին վիճակին, որ սակայն բնական էր —) եւ անոր համար կը պարտուին: Կը զլիւս- տուին Անդրոնիկէս անձնապահ եւ Թէոփի- տոս վաշտապետ (— ուստի հարազատ հայեր, այսինքն հայ-հոռոմներ՝ ըստ անուանց իսկ). եւ նաեւ Գրիգոր եպ. Սինոպի: Մնացած- ները կը մատնուին տանջանքներու եւ աքսորքի. Կողմնիս ամրոցէն «Բիւրաւորք» կը հանուին եւ Կ. Պոլիս կը բերուին՝ կա- պուած «ընդ դուռն Բիւրաւորացոց», իւրա- քանչիւրին երեսը մեղանով կը դրոշմուի «Հայ նենգաւոր» (— ապացոյց մ'արդէն կա- նուիքն յայտնի աղագոյն հակամիտութեան՝ որ հետզհետէ աւելի բորբոքեցաւ —) եւ կը ցրուին Սիկիլիա եւ ուրիշ կղզիներ (Թէոփ. 726—727): «Չարարարոյ մօր աղղեցու- թեան տակ եղող աննկարագիր կայսրը՝ իւր անձնական իշխանութեան ամենահաւատա- րիմ նեցուկներն ալ այս եղանակաւ քայ- քայեց փճացուց», եւ «այս արի եւ անվեհեր դուռը» (— որուն մէջ «անթիւ անհամար հայազգի զօրականք կը ծառայէին... հայ նախարարք. եւ հայ ազատք՝ Վրացոց հետ՝ հոռմէական այրուծիոյն՝ «Կաբալարիկա թե- մա»՝ ամէնէն ընտիր մասը կը կազմէին —) իւր նախկին մեծութենէն բոլորովին մեր- կացած՝ աստիճանազուրկ կ'ըլլայ» եւն (Գէլ- ցէր, անդ): Թէեւ այսպէս պատժուած բա- նակը «Կ'երեւայ թէ իւր հայրենակից Լեւոն Ե. (813—820) առջեւ դարձեալ շնորհ կը գտնէ» (անդ՝ էջ 49), բայց այն բաժանումը բնականապէս մնացած էր: Բաժ- նուած աշխարհներէն մին զուտ գամրական էր՝ «Պարսեան» («Քարսիանոն»՝ ըստ Ծիրա- նածին իբր թէ նշանաւոր «Քարսիոն» իշխանի մ'անուամբ), եւ այն Գամրաց կենդրոնը՝ Կապպադովկիա Ա. (Կեսարիոյ շրջանը) եւ յետոյ աւելի ալ մեծցաւ: Աւելի հայկական էր միւս բաժնուած շրջանը՝ Պաղտիք («Պալ- տիք») կեդրոնը՝ Տրապիզոն, որովհետեւ կը պարունակէր բաց ի ծովեզրէն, բուն Պաղ- տիքն ու մերձակայ բարձրադիրական մասերը (գտնէ Եկեղեցաց-Սպեր). «Հայկականին» կը մնար ուրեմն միայն իրօք «Հայ» յետոյ առ- նուած Կամախ, Փոքր-Հայք եւ Բ. Հայք (Սե-

բաստիոյ շրջանը) եւ Պոնտոսի ու Գամրաց մնացեալ մասերը՝ որոնք տակաւին մեծ էին:

Թ. դարուն կիսուն վիճակին վրայ շատ լաւ դադարաւ մը կու տայ Իրն ինքզնիքէ (որ դրած է 840—845 տարիները՝ «Գիրք ճա- նապարհաց եւ թագաւորութեանց») եւ անոր հետեւողը՝ դրեթէ դար մ'ետքը՝ Կողմաւ իրն Չարար (922ին՝ «Գիրք Հարկաց»):

Մեզի համար կարեւոր են միայն «Հայոց» բաժնին վերաբերեալը, այն է՝ (Թիւ 9) «Խար- սիւռն, Մալաթիոյ ճամբուն վրայ. բաց ի Պարչանա զլիւսուր քաղաքէն ուրիշ դեռ 4 ամրոց ունի: — (Թիւ 11) «Ալ-Արմիւնիակ, ունի Կոլունիա եւ 16 ամրոց: — (Թիւ 12) «Խալտիա, որ Արմինիայի (Հայաստանի) սահմանակից է եւ ունի 6 ամրոց: — (Թիւ 13) «Սալուկիա» (Սելիւկիա): — (Թիւ 14) «Ալ-Կարադուկ, որուն սահմաններն են Թարսոսի, Ադանայի եւ Ալ-Մասիսայի լեռները» եւն եւն: Այս եւ ուրիշ տեղեկու- թիւնքն համեմատելով Ծիրանածին տուած տեղեկութեանց որ կը նշանակէ իւր ժամա- նակի աւելի մանրաբաժին բանակաթեմերու (Ա.—ԺԼ.՝ Փոքուն Ասիոյ) «նշանաւոր քա- ղաքները», կը տեսնուի թէ ասոնք կը հա- մապատասխանեն Արարացոց յիշած ամրոց- ներուն: Քանի որ այս «Հայոց» բանակա- թեմը զլիւսուր պատճառաց մին է մեր նոր բանասիրաց մէկ մասին «Փոքր-Հայք» աշ- խարհագրական դադարաւ տարապայման ընդլայնելու, աւելորդ չենք համարի զնեւ այս տախտակը (Համա. Գէլցէր, Բնկթեմ., էջ 35—46 եւ 52—60), թողով բոլոր միւս- ները՝ միայն «Հայկականին» հետ կապ ունե- ցողները:

Ա. «Խարսիւռն»՝ Պարչանա եւ 4 ամրոց — (Ծիրանածին):

(Ը.) Քարսիւռն. չորս «նշանաւոր» քաղաքով, որ են՝ 1. Կեսարիա՝ մայրաքա- ղաք. 2. Նիւսա. 3. Թերմա (Բասիլիկա). 4. (Հոնդեւ) Պողանդոս: Այսինքն՝ ասոնք են «Կապպ. Ա.» նահանգին (աշխարհ. Հիերոկղեսայ) քաղաքներն, եւ ուրեմն նախ- նական տարածութիւնն ա'յս ըլլալու էր Թ. դարուն: Բայց Լեւոն 2.՝ ուրիշ աշխարհ- ներ ալ բաժնեց Բուկեղարիոնէ եւ Արմենիա- կոնէ եւ կցեց ասոր այսինքն՝ Բուկեղարիոնէ հանուեցան տեղակալութիւն Միւրիոկիւփա- ղեայ, եւ տեղակալութիւն Ս. Պաշի եւ տե- ղակալութիւն Բերինուպոլիսի, եւ ասոնք կազմեցին Սանիանա վիճակը. — իսկ «Հայ-

կական»ն հանուածները տես Բ, ա: Խնդիր է թէ ո՞ւր էր ճշդիւ ասոր զլիւսուր ամրոցը՝ «Պարչանա» = «ամուրն Քարսիանոն», թէեւ բնականապէս շատ յաճախ կը յիշուի: Ռամ- սէյ կը կարծէ՝ արդի «Կալէ-Հիսար», Էյիւկի մօտ, բայց այլը շատ համամիտ չեն (Համա. Անդէրսըն, «Պոնտ. Ուսումն», Ա., § 10):

Բ. «Ալ-Արմիւնիակ», Կոլունիա եւ 16 ամ- րոց — (Ծիրանածին):

1. ա. «Հայկական» (Թեմ Բ. Կոչեցեալ Արմէնիակոն), որ է՝ Կապպադովկիա Գ., «որ այժմ Հայկական բանակաթեմ կը կո- չուի», եօթը քաղաք ունի. 1. Ամասիա. — 2. Իրորա (արդի՝ Թուրհալ): — 3. Չալի- քոս (արդի՝ Ալաշամ): — 4. Անդրապա (արդի՝ Վէզիր-քէօիլիւ): — 5. Ամիսոս (Սամսոն): — 6. Նէոկեսարիա (Նիկսար): 7. Սինոպէ: Ասի կը համապատասխանէ ճշդիւ հնոց «Հեյլեսպոնտոս» նահանգին, որ ճիշդ նոյն քաղաքներն ունէր, բայց հա- մաւելի (8. Չեւա) եւ այս Չեւան է այն պա- կաս ամրոցը, զոր փնտռելու էինք՝ Իրն Պոր- դադէի նշանակած թիւը լրացնելու հա- մար:

Բ. Յառաջ «Հայկականին» կը վերաբե- րէին նաեւ «տեղակալութիւն Կոմոդրոմեայ, տեղակալութիւն Տարբայ», զորոնք Լեւոն 2. Հայկական բանակաթեմէ հանելով Քարսիա- նոնի անցուց» (Ծիր.):

2. ա. Ծիր. «Ժ. Թեմ Կողմնիս, անա- ուրի եւ սեպ ամրոց մըն է. եւ այս քաղաքին անուամբ երկիրն ալ Կողմնիս կը կոչուի... Սիկիդն է՝ Փոքր-Հայք, սկսելով Նէոկեսա- րիա քաղաքէն եւ Փաղաղոս անուն լեռնէն՝ կը տարածուի մինչեւ Արաւրակացոց քա- ղաքը... կը հասնի մինչեւ Նիկոպոլիս եւ Տեփրիկէ... ա'յս է Կողմնիս»: — Ուրեմն՝ ամբողջ հարազատ Փոքր-Հայքը՝ իւր իրա- կան սահմաններով: Բայց ասոր կը վերա- բերէր նաեւ՝

Բ. «Կապալս վիճակը՝ Կողմնիսի բերդն էր» (Ծիր.) ի հարկէ ցորչափ Բիւզանդաց- ւոց ձեռք մնաց եւ յետոյ առնուեցաւ: Ծիրա- նածին կը յաւելու նաեւ թէ «Կողմնիոյ այրու- ձին ծայրն է Կողմնիոյ, ինչպէս նաեւ Կեղ- ցինէ» (Եկեղեցաց). բայց Լեւոն Իմաստասէր (2.) «Կամախու եւ Կեղցինէի այրուծին Միջագետաց» (Ծիր. «Թ. Թեմ») թեմին ստորակարգեց: — Բուն «Եկեղեցաց» նախ «Պաղտեաց» թեմին էր՝ առաջին բաժանմա- նէն ետքը (Համա. Գ.):

3. ա. «Սեբաստիա թեմն (Ծիր. «ԺԱ. թեմ») ալ կը սկսի Բ. Հայքէն»: Այսինքն՝ Մաւրիկեան «Բ. Հայոց» տարածութիւնը, Սեբաստեան շրջանէն (Կողովենէ) դուրս՝ այն մասերով միայն՝ որոնք չէին մտնէր «Հայկականին» մէջ (Բերիսա եւ Սեբաստուպոլիս): Բաց աստի, ինչպէս կը նշանակէ Ծիրանածին, Լեւոն Զ. յաւելուած մ'ըրած էր, այն է՝

բ. «Լաւրիսա՝ Սեբաստիոյ մէկ վիճակն էր» այն կայսեր ատեն: Եւ բնական էր ասի երբեմնի Մելիտենէի վերաբերող վիճակին համար, քանի որ Մելիտենէ եւ յարակից շրջանք կա՛մ Արարացոց ձեռքն էին կա՛մ լիովին աւերակ (Մելիտենէ եւ անուեցաւ 934ին): Ասով կը լրանայ այն «Հայկականը»՝ զոր Ինն խորագրէ ճանչցած է՝ Կողովնոյ հետ 17 քաղաքներով: Նոյնը թիւը կու տան Ծիրանածին յիշածները՝ չմոռնալով Զեւան:

Գ. Խալտիս, 6 ամրոց = (Ծիր.) «Ը. թեմ կոչեցեալ Խալտիս (Խալդիս)» որուն համար կ'ըսէ Ծիրանածին՝

ա. «Խալդիս անուանուած թեմն ու Տրապիզուն (Տրապիզոն) մայրաքաղաքը՝ զաղթականութիւնը են Հելլենացոց»:

բ. «Եկեղեցաց դաւաճող խալդիոյ կը վերաբերէր»:

գ. «Ներքին ու միջին կողմերը՝ Փոքուն Հայոց սահմանադրութիւնն են: Ասոր կը վկայեն իրենց անունները՝ «Կեղցինէ» (Եկեղեցաց), «Սպիրիտէ» (Սպեր) եւ «Գիզան» («Գոլգանոն»՝ «Խորձեա՛ն», «Խորձա՛ն»): — Խալտիքի հետ միայն «Եկեղեցաց» ապահով է, որուն նոր ձեւը «Կեղցինէ» (հին՝ «Ակե-լիսինէ» կը ճատումը) այս միջոցներուն արդէն յաճախ կը դորձածուի, եւ իբրեւ դաւաճող եպիսկոպոսանիստ արդէն Երզնկայի շրջանը կը ցուցնէ այս միջոցներուն, եւ այս «Կեղցինէ»-Երզնկայի շահաւոր ամրոց մ'եղած էր: Միւս երկուքն քիչ շատ ապահով է միայն Սպեր, իսկ «Գիզան» խնդրական կը մնայ: Հաւանորէն Գէլցէր իրաւունք ունի ըսելու թէ Խալդիոյ վերաբերած է նախա-բար իրապէս Տրապիզոն եւ Եկեղեցաց. միւս-ները թերեւ Տրապիզոնի մետրապոլիտ-թեան վերաբերող եպիսկոպոսանիստներէն ըլլան, որոնցմէ մեծ թիւ մը կը յիշուի, ի միջի այլոց Բիզանա (զոր տեսանք), Բա-բերդ եւն: — Լեւոն Զ. փոխեց այս վիճակն անով որ նաեւ «Կեղցինէ» հանուեցաւ խաղ-տիքէ եւ Կամախի հետ՝ մաս եղաւ «Միջա-

դետ» թեմին: Ծիրանածին զատ թեմ ըրաւ «Խորանը» եւն:

Մնացեալներէն «Կապադոկիա» (= հին «Կապադոկիա Բ.») եւ «Սելեւկիա»՝ կրնանք մէկգլխի թողուլ, որովհետեւ ասոնք Արեւելեան մեծ բանակութեմին կը վերաբերէին: Մտադրութեան արժանի է որ Արա-բացոց տեսակէտով այնչափ կարեւոր նկա-տուած է այս սահմանադաւաճող որ Խոր-դադէ մի առ մի կը յիշէ քաղաքները, որոնց մեծ մաս մը այլապէս ըլլալով՝ դժուար է համեմատել Ծիրանածին յիշածներուն հետ: Սակայն որոշ են «Կորա» (= Կորոն ամրոց), «Դուլ Բիւլ» կամ «Ջոսասթրուն» (= Հե-րակղեա-Կիւքիստրա) էական տեղերը, եւ մաս մ'ալ մնացեալներէն, որոնք՝ ըստ Ծի-րանածին՝ էին Տիւնա, Փաւստինոպոլիս, Սասիմա, Պառնասոս, Հոեղեղորա, Մովկի-սոս: Բաց աստի, կ'ըսէ Ծիրանածին, այս «Կապադոկիոյ (Բ.)» թեմին կը վերաբե-րէին նաեւ վիճակներս՝ Կասէ եւ Նիւսա, զորս Լեւոն Զ. «Բարսիանոն» թեմին ան-ցուց (թէ՛ այս եւ թէ՛ «Սելեւկիոյ» մասին համա. Գէլցէր, էջ 57—59):

Թ. զարու կէսէն ետքը կազմուած էին այս թեմերն՝ իրենց բաժանմամբ, այնպէս որ Պատրոնեայ (Թէոդորայ զէլոյի եւ Վար-դայ եղբոր) Արարացոց դէմ 863ին Եփեսոսի մօտերը տարած յաղթութեան մասնակից են այս բոլոր բանակները՝ որոնք մի առ մի կը յիշուին, այսինքն՝ «Հայկական եւ բուկղա-րեան բանակները՝ կողոնիացի եւ պափղա-զոնիացի զնդերով... Արեւելեան, Ուսիկիոն եւ Կապադոկիոյ բանակները՝ Սելեւկիոյ եւ Քարսիանոն սահմանադրութեանց զո-րաբաժիններով» եւն եւն: Ինչպէս մտադիր կ'ընէ Գէլցէր (անդ, 50—51) չէ յիշուած Խալտիք, բայց անոր տեղ կը յիշուի Կողո-նիա: Բայց արդ այս ատեն Կողոնիա տակա-ւին «Հայկականին» մայրաքաղաքն էր, որուն քով անկախ գոյութիւն ունէր «Խալդիա» թեմը: Ուստի կը կարծէ թէ Թէոփանեայ բնագրին մէջ (181, 9—20) պարզ վերլուծմամբ ինկած ըլլալու է «(Կողոնիա) եւ Խալտիս» բառերը: Արդէն, կ'ըսէ, ասոնք կամ ասոնց այրուածին զրեթէ միշտ միասին կը յիշուին. այսպէս երբ Բարսեղ Ա. «զԽալտիս եւ զԿո-լոնիացիս» արշաւանքի կ'ուղարկէ Եփեսոսայ եւ Արածանայ միջեւ (Թէոփ. Շար. 269):

Աւելորդ է շարունակել եւ յաջորդ փո-փոխութիւններն ալ մի առ մի նշանակել, ո-

րոնց կարեւորն արդէն մատնանիշ ըրինք: Միւս կողմանէ այս փոփոխութիւնը բնական էին, մանաւանդ երբ Հայկական հարստու-թեան օրով Բիւզանդեանը կրցան հետզհետէ կրկին մեծցնել իրենց պետութեան սահ-մանները: Բայց ինչպէս տեսանք՝ կարեւո-րաւորն փոփոխութիւն մըն էր յատկապէս Լեւոն Զ. Իմաստասիրի (886—911) դրու-թիւնը՝ մանրաբաժին ընելու թեմերը. զոր շարունակեց նաեւ Ծիրանածին (912—959), եւ յաջորդը ալ: Լեւոնի Զ. են ուրեմն թե-մոցս բաժանմունք՝ Ա. «Անադոլիկոն» (Արեւելեան). — Բ. «Կոչեցեալն Արմէնիա-կոն» (= Գամիք Գ.)... («Ը») «Խարսեան» եւն. — Ը. «Կոչեցեալն Խալտիք». — Թ. «Թեմ Միջագետաց» (1. «Վաշտ Կամա-խոն». 2. «Վաշտ Կեղցինէ»): — Ժ. «Թեմ Կողոնիա». — ԺԱ. «Թեմ Սեբաստիա» եւն. յիշելու համար միայն մեղի համար հետա-քրքրականները: Ծիրանածին ալ նոյնպէս պահած է, բայց նաեւ զարգացուցած: Այս-պէս յիշելու համար Հայոց նոր դրաւուած մասերը՝ Անձիթ ու Բարսափիտ այնպէս կա-րեւոր էին Մելիտինեայ պահպանութեան հա-մար, կ'ըսէ Ծիրանածին, որ երբ Ռոմանոս (919—944) զրաւեց Բարձր-Հայոց ու «Գ. Հայոց»՝ այլեւայլ մասերը, Լեւոն Զ. կայսեր կազմած «Միջագետք» թեմի վրայ աւելցան (3) «Հանձիթ» եւ (4) «Ռոմանոպոլիս» (Բա-լուի շրջանակը). մինչդեռ զատ թեմ կազ-մուեցան՝ «Թեմ Խոզանացոց» («Խոզան»՝ Զմէկաճագով, իբր արդի Խոզաթ. տես Հիւրճմ. «Հին տեղ.» եւն, էջ 157—159. այս շրջանի սահմանները յաճախ չեն համապա-տասխաներ հնոց. բայց «Խոզան» անունը շատ հին, նաեւ Ուրարտեանց օրէն՝ «Խու-զանա» Բալուի արձանագրութեան մէջ. եւ զարձեալ «Թեմ Աշուշատի» (Արշամաշատ): Հայաստանի հետ կապ չունէր ըստ ինքեան «ԺԲ. թեմ կոչեցեալ Լիւկանդոսի»՝ զոր կազմեց Ծիրանածին, բայց՝ ինչպէս տե-սանք՝ կարեւորութեան առաւ այն տեղ տար-ուած հայ գաղթականութեամբ: Այս ժա-մանակի՝ Ժ. զարու վերջերուն՝ ներքին բա-ժանմանց, եպիսկոպոսական թեմերու եւ այլ կազմակերպութեանց մասին շատ կարեւոր տեղեկութիւններ կու տայ Հերակղեայ երկը՝ պաշտօնական պետական նկարագրութիւն մը, հրատարակուած այն ամիս երբ (Նիկե-փորոս Բ. օրով՝ 963—969) Ասորիք եւ Մի-ջագետք ալ (յայտնոյս Եփեսոսայ) կրկին

զրաւուեցան: Դժբախտաբար՝ դիտմամբ դուրս ձգուած են ասիէ ոչ հպատակեալ մա-սերը (բուն Միջագետք եւն): Թողունք մնա-ցեալները:

Արարացի հեղինակները շատ լաւ տեղե-կութիւն կու տան նաեւ Բիւզանդեանց բա-նակին ներքին կազմութեան, իւրաքանչիւրին թուոյն եւն մասին: Ժ. զարու՝ Կաղամայի տուած տեղեկութեանց համաձայն՝ մահմե-տական պետութեան դէմ ճակատելու տրա-մադրելի բանակը (11 նահանգ) իբր 70.000 հոգի էր, ատանց հաշուելու դուզալը: Այս ամիս շատ նուազ դրուած է «Հայկականին» մնայուն թիւը՝ 4000, որ յամենայն դէպս ճիշդ չէ, եւ Գէլցէր կը սրբագրէ դոնէ 10.000, քանի որ՝ նոյն իսկ Արարացոց տուած տեղեկութեանց համեմատ՝ Պատրիկ մ'ասկէ նուազ բանակի հրամատարութիւն չէր ընէր: Խաղտեաց ալ մնայուն բանակին թիւն էր 4000, նոյնչափ՝ Խարսեանը եւ այն-չափ զարձեալ Կապադոկիեանը: Ամէնքը միասին՝ ամբողջ Փոքրասիական բանակին իբր երրորդին մին կը կազմէին: Նաեւ ա-սոնց մէջ Հայոց թիւը շատ մեծ ըլլալու չէ, քանի որ ի վերջոյ Խալտիք ու Փոքր Հայք, հաշուելով նաեւ կիսահայ Սեբաստիա մեծ թիւ չէին կրնար տալ: Բայց ըսինք թէ Բի-զանդեանց ոյժին էական մէկ մասն էր վարձ-կանադօրը, եւ օրինակի համար Նիկեփոր Բ. նորէն կազմեց մեծ վարձկանաբանակ մա-ռանձնապէս Սլաւներէ, Հայերէ ու Վրացի-ներէ, վերջինքս՝ կ'ենթադրուի՝ ոչ-բիւզան-դեան հպատակներէ, որոնք կանոնաւոր դի-նուորագրութեան ենթակայ էին: Անոր հա-մար իրապէս մեծ էր Հայոց թիւը, բայց քիչ շատ ամէն կողմ, եւ ամէն դումարտակի մէջ, հաշուի չառնելով նաեւ տակաւին անկորուստ գաղութները: Կայսեր թիկնապահ դուզը զրեթէ միշտ Հայեր կը կազմէին: Արարա-ցիք կը նկարագրեն իրենց տարեւոր աւարա-կան արշաւանքներու կերպերը, եւ փոխա-դարձաբար՝ Բիւզանդեանք կը նկարագրեն անոնց առջեւ առնելու եղանակը: Նիկեփոր կայսրը ծանրակշռութիւն կու տայ սուր-հանդակներու, յատկապէս «Հայոց Տասնա-կիրք» («տասինարիոս», նաեւ «տասինակիա» զրուած, կ'երեւայ «տասնաբք») եւ այլ յաջո-ղակ լրտես-զնդերու՝ ճարպիկ զինուորա-կանի մ'առաջնորդութեամբ, որոնք թշնամ-ւոյն ամէն շարժման մասին լուր տան: Բարսեղ Ա. կայսեր պատերազմական կար-

չկորսնցուց հայ ցեղն իւր լեզուն, ինչպէս կորսնցուցին բազմաթիւ ազգեր, Հռոմէա-հայոց թիւին տակ՝ Գամիրը եւն: Քրիստո-նէութեան շրջանին ալ Փոքր-Հայք տարբեր շաւղով չէր կրնար ընթանալ, բայց միայն այն շաւղով՝ զոր կ'ընթանար Գամրաց մեծ եկեղեցին, որուն ենթարկեալ էր ամէն կողմանէ: Երբ ուրեմն կազմուեցան «փոքր-հայկական» թեմեր՝ նոյնչափ յունական էին՝ որչափ միւս գամրականք ու պոնտականք: Եւ ինչպէս պետական՝ նոյնպէս եկեղեցական, հանգամանք չէին կրնար փոխուիլ, եւր տեղի ունեցաւ այն վարչական փոփոխու-թիւնն, որով «Հայք» անկախ հռոմէական նահանգ մեղաւ՝ անջատուելով Կապադով-կիայէն, որմէ՝ պոնտական ու գամրական մեծամեծ բաժիններ անջատուեցան եւ կցուեցան «Հայոց»: Այս վարչական բաժա-նումն (յետոյ Ա. եւ Բ. Հայք) սարդ ներքին էր, եւ ոչ կրնար առաւելութիւն մը տալ՝ օրինակի համար՝ հայ լեզուի, — զրակա-նութեան, ծէսի եւն մասին չխօսելով՝ որոնք առկաւին զոյութիւն չունէին: Միայն չա-հեցան Մելիտինէ եւ Սեբաստիա՝ իրրեւ կենդրոններ, եւ յետոյ յընթացս բիւզանդեան շրջանին Սեբաստիոյ յոյն մետրապոլիտայ մեծ ազդեցութեան հիմն ա'յս դիրքն էր: Անկէ որ Գամրական եկեղեցին մեծ դեր ու-նեցաւ Հայաստանի դարձին մէջ, կը հե-տեւէր այն ազդեցութեան՝ զոր ունեցաւ Հայոց վրայ: Եւ Ղեւոնդիոս, որ ձեռնադրեց զՍ. Գր. Լուսաւորիչ, կը ստորագրէր «Եպ. Կեսարիոյ, Կապադովկիոյ եւ Հայոց աշ-խարհին՝ Փոքրուն եւ Մեծին» (մեր մատե-նագիրք աւելի մեծ տիտղոսներ կու տան «արքեպիսկոպոսապետ», «կաթողիկոս» եւն՝ Ազաթ., Բուդ. եւն): Նախ եւ իրապէս «Փոքրուն»՝ որ իրական իշխանութեան ներ-քեւ էր: Իսկ «Մեծին» հետ եղած յարաբե-րութիւնքը պայծառ կը նկարագրեն հայ պատմագիրքը: Անկէ որ Ս. Գր. Լուսաւորիչ օղնականներու մեծ թիւ մը հետը տարած է Գամրաց կղերէն, եւ առանձնապէս Սեբաս-տիայէ (Ազաթ. ճգ), ուզուած է հետեւ-ցրել թէ — քանի որ Հայաստանի համար էր, — մեծ թիւ մ'ըլլար հոն հայախօս կղերի (օրինակ՝ Ա. Վ. Աղեքսանդրեան, Ի ԲՁՄ. 1910, էջ 493—494): Անշուշտ պա-կաս չէին հայախօսք. բայց արդէն տարա-պայման է, երբ այս եւ նման պարագաներէ կ'ուզուի հետեւցուիլ թէ «Հին ժամանակէ

վեր Ա. եւ Բ. Հայոց բնակչաց մեծագոյն մասը, մասնաւորապէս Սեբաստացիք (— Հեղինակն ամէն երեւութի մէջ՝ յարմար ու անյարմար կը խառնէ Սեբաստիան, որով կը զրադի, այն համոզմամբ թէ սա ի սկզբանէ վեր «Փոքր» Հայոց էր եւ հայ քաղաք մը, որ լիովին անճիշդ է —) հայ էին, եւ իրենց հին եպիսկոպոսները նոյն ազգէն սերած» եւն: Հեղինակը նաեւ Մերութան եպիսկոպոսը «Սեբաստիոյ» կը համարի, կարծիք մը՝ որուն վրայ չ'արժեք ծանրանալ, իրը ճիշդ են: Թաղըութիւն մը: Այս ամէնուն հիմն բաց ի Պողեմոնականին մասին անճիշդ տեսութեանէ՝ ա'յն ոչ-ուղիղ զազափարն է թէ մեր մատե-նագրաց յիշած «յոյն» կամ «ասորի գրով» բացատրութեամբ կը հասկըցուին թէ կար հայ լեզուաւ գրականութիւն մը նոյն տառե-րով: Մինչդեռ նոյն իսկ մեր մատենագրաց մտադիր ընթերցումը կը ցուցնէ որ «գիր» այն տեղերը՝ «Գալուսթիւն» կամ լեզու իմաս-տով է: Զուր է կարծել թէ Մեսրոպայ օրե-րէն յառաջ նոյն իսկ Հայաստանի մէջ — թո-ղունք Հռոմէահայաստանը — զոյութիւն ու-նենային օրինակի համար հայ լեզուաւ Աւե-տարան, պաշտամանք զրքեր եւն, եւ առանց ասոնց չէր կրնար կազմուիլ հայ ծէս մը: Անոր համար նաեւ հայ եկեղեցիք նոյնչափ յունածէս էին այն շրջանին՝ Հռոմէական բաժնին մէջ, որչափ Պարսկահայաստանի մէջ ասորածէս, քաղաքական պարագայից ալ բերմամբ, Հայաստանի երկու բաժնուիլէն ետքը, երբ Պարսից պետութեան շահն իսկ կը պահանջէր՝ ամէն կերպով արգելք ըլլալ յոյն զպրութեան տարածման իւր բաժնին մէջ: Պէտք չկայ երկար վկայութեանց. կը բաւէ յիշել միայն հայ նշանադրաց զիւտէն ետքն՝ Մեսրոպ «ուսոյց զնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից, բայց ի Յունաց մասնէ, որք ընդ ձեռնադրութեամբ տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոն կեսարու, վարել յունա-կան դպրութեամբ եւ ո'չ ասորով»: Իսկ Պարսից բաժնին մէջ «չտային պարսիկ վե-րականցուն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասին, այլ միայն ասորի» (Սոր. Գ, ծգ): Եւ եթէ անգամ «ասորի եւ յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թաղաւորին Հայոց արքունի դպիրքն» (Փարպ. Ժ., էջ 33). աւելի եւս հայ մանկտին «բաղում թոշակօք եւ բազմաժամանակեայ դեղեր-մամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի զպրօցս ասորի գիտութեան. քանզի պաշտօն եկեղեց-

ւոյ եւ կարդացմունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաս-տան ժողովրդաց» (Փարպ. անդ): Ինքնին կը հետեւի ուրեմն կարեւորութիւնն այն «թարգման»ներու, որոնց պաշտօնն էր հայ լեզուաւ բացատրել, թէ ինչու հայ մատե-նագիրք տրտունջ կը յայտնեն թէ ժողո-վրդեան մեծ մասը չէր օգտուեր («զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ»՝ Սոր. Գ, խէ). եւ՝ որչափ ալ չափազանցութիւն ընդունինք՝ յէականս ճշմարտութեան ալ բաժին ունի Բուզանդայ խիտ քննադատութիւնը (Գ, ժգ), որ ի բաց կ'առնու միայն քիչերը՝ «որք զհանգամանս զիտէին եկլին կամ ասորի դպրութեան» եւն: Եւ ինչ որ ճիշդ է Ե. զարուն սկիզբն՝ աւելի եւս ճիշդ էր անկէ յառաջ: Ուստի, թողով «Փոքր» Հայք, գամրական Մելիտի-նէն ու պոնտական Սեբաստիան, ուր հայ բնակչութիւնն այս միջոցին երբեք չէր «մեծ» մաս մը, թո'ղ թէ «մեծագոյն», եւ ուր հայ լեզուաւ եկեղեցական պաշտամունք միայն չատ յետոյ կրնային մուտք դնել, նաեւ բուն Հայաստանի երկու նահանգները՝ Բարձր Հայք եւ Դ. Հայք, երբ հռոմէական եղան, նոյն յունական լեզուի եւ յունական եկեղեցւոյ ազդեցութեան ենթարկուեցան: Հայ գրականութեան հիմնարկումը, հայ լե-զուաւ թարգմանութիւն Ս. Գրոց եւ հետզհետէ պաշտամանք զրոց (— առաջին Պատարա-դամապոյցն եղած է Ս. Բարսիլը, միւս-ները՝ հետզհետէ, հմմտ. «Պատարագամա-տոյցը Հայոց», Վիեննա), հայ զպրութեան տարածումը այս երկու յունական նահանգաց մէջ՝ չնորհիւ Հայոց իմաստուն ձեռնարկո-թեան (հմմտ. Սոր. Գ, ծէ) եւ դարձեալ Թէոդոսի Բ. հետադառնութեան, արդիւնք ունեցաւ որ այս բաժնին մէջ շատ նուազ եղան այն երեւոյթները՝ զոր կը տեսնենք Եփրատէն անդին: Սակայն լաւ յունագէտ-ներ կային արդէն այս բաժնին մէջ, եւ ա-սոնք են որ մեծապէս գործակից կ'ըլլան հայ թարգմանական գրականութեան (յատկա-պէս կը յիշուին Յովհան «ի գաւառէն Եկե-ղեաց», Յովսէփ «ի Պաղանական տանէ», Տէր «ի Սորձենայ», Գնիթ «Եպ. Դերջանու» եւն. Կորին, Փարպ., էջ 41. Սոր. Գ, ծէ—Կ եւն): Եւ ա'յս է միւս կողմանէ յի-շեալ հանգամանաց ալ լաւագոյն կողմը: Հռոմէահայաստան անձուկ թէ ընդարձակ իմաստով՝ էր միանգամայն կրթութեան

վառարան մը Հայաստանի համար, եւ ինչ-պէս Մեսրոպ «գրագմութիւն աշակերտաց» կը հաւաքէր ի Մելիտինէ, ինչպէս ուրիշ խումբ մը՝ յՈւռհայ, նոյնը նկատելու չենք իրր միայն Ե. զարու երեւոյթ: Միշտ՝ յա-ռաջ թէ յետոյ՝ հայ պատանիք մեծ թուով դեղերած են յունական՝ ինչպէս նաեւ ա-սորի զպրոցները, բնականապէս աւելի եւս մերձակայքը, բայց նաեւ շատ հոռուն, յատ-կապէս Բիւզանդիոն: Սակայն թողունք այս իրերը, եւ շատանաք մատնանջելով սա կէտը թէ «Փոքր Հայոց» թեմերը՝ խնդիր չկայ՝ յունական էին լիովին, ենթադրուած յոյն մետրապոլիտութեանց, եւ յունածէս: Եւ զժրատարար յընթացս ժամանակաց միշտ ալ չէին գտնուեր այնպիսի հոգեւրդ հայրա-պետներ՝ ինչպէս Ս. Բարսեղ մը, որ հոգ կը տանէր հայապէս կղերականներ դասելու: Ընդհակառակն յետագոյն դարերու մետրա-պոլիտաց շատերու միակ ճիշդն էր՝ հոռոմա-ցրել: Այս թեմերուն վիճակը՝ Զ. զարուն վերջերը՝ լաւ կը պատկերացնէ Գէորգ Կիւրացի (հրա. Գէլցէր, Լայպցիկ) 1890, յաջորդ շրջաններուն համար ալ հմմտ. Gel-zer, Notitia Episcopatum, Միւնխէն 1900, թողով յիշել ուրիշ գործեր): Նոյնչափ ապահով է նաեւ բուն Հայաստանի կրկին գաւառաց մէջ յունածէս եպիսկոպոսարա-նաց զոյութիւնն, եւ այն՝ նուազ թուով, թէ՛ հնէն, եւ թէ՛ առանձնապէս Յուստինիանու կարգադրութեանէ ետքը, որով լիովին հոռ-մէական եղան անոնք, եւ թէ մինչեւ է. դա-րուն վերջերը Տիեզերական Ժողովոյց մէջ ստորագրող նաեւ այս բաժնին եպիսկոպո-սաց մեծ մասը յունածէս էր (Յուստինիա-նուապոլիս եւն)՝ խնդրոյ տակ չէ: Բայց ճիշդ այս տեղ՝ ուր անոնց քով կային հայածէս եպիսկոպոսարանք ալ, առիթ կը ստեղծուէր չիման եւ վէճերու, որոնց կարգադրու-թիւնը բոլորովին այլակերպ պիտի ըլլար ըստ այլեւայլ պարագայից եւ շրջաններու: Նկա-տելով ամէն պարագաները՝ թերեւս բոլորո-վին խոտելի գաղափար մը չէր Հռոմէա-հայաստանի եկեղեցւոյ հայածէս գլուխ մը տալու, եթէ այս իմաստով է Հաւուկի մա-սին ըսուածը (Սոր. Գ, կե), զոր Թովմաս Արծրունի Յունաց բաժնին կաթողիկոս կ'ըսէ: Այս մասին խօսեցանք վերը: Յամե-նայն զէպս այսպիսի բաժանում մը չի յի-շուիր ասկէ ետքը: Եթէ իրերը — Յունաց բաժնի հայածէսներու յարաբերութիւնք

Պարսկահայաստանի գտնուող կաթողիկոսին հետ — կրնային այսպես կամ այնպես ընթանալ խաղաղութեան ատեն, Յունաց բաժնի Հայք ամենին առեւի կը զգային փնտռան այն կրօնական երկպառակութեանց՝ որոնք ծայր տուին 2. դարուն սկիզբէն: Մենք քիտք չունինք նկարագրելու քաղքեղոնական եւ հակաքաղքեղոնական վէճերը, որոնք այնուհետեւ ալ անվերջ են, եւ ոչ նկարագրել հայ եկեղեցւոյ յարաբերութիւնքն ասորականաց հետ՝ որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան Պարսկահայաստանի վրայ (հմմտ. Երուսաղէմ Տէր-Մինասեան, Հայ եւ Ասորի եկեղեցեաց յարաբերութիւնք էջմ. 1908, գերմ. 1904. հայ-բիւզանդեան եկեղեցեաց յարաբերութեանց մասին գրեցին շատերը, զորոնք առեւտրը կը համարին յիշել): Յամենայն զէպս այս վէճերը, որ սաստկութեամբ ծագեցան Հռոմէական կայսրութեան յատկապէս ասորական բաժիններու մէջ, իրենց ազդեցութիւնն ունեցան նաեւ Հայոց վրայ՝ որոնք Պարսից պետութեան ներքեւ էին: Վաղարշապատու ժողովին մէջ (508, Բարդէն) Հայք՝ հաւանութեամբ ալ Վրաց եւ Աղուանից՝ ասորագրեցին Ձենոնի Հենոտիկոնը (482ին) եւ Անատոս կայսեր թուղթը՝ Պարսկական պատերազմէն ետքը հրատարակուած (507ին): Եւ ասի սկիզբն եղաւ այն երկպառակութեան՝ որ մեծ փնտռան տուաւ երկու կողման, մենք կ'աւանդենք կրկին Հայաստաններու՝ Յունական եւ Պարսկական՝ հայ եկեղեցեաց, թողլով հայ եկեղեցւոյ ընդհանուր յարաբերութիւնքն յոյն եւ այլ եկեղեցեաց հետ: Յաջորդ կայսերը տարբեր ուղղութիւն ունէին, եւ ուր կայսր մը կը խառնուէր նաեւ կրօնական իրաց, — սովորական վիճակ Բիւզանդիոնի, — հոն նաեւ պակաս չէին դապիչ միջոցներ՝ աթոռներէցոյթիւն, աքսորք ու բանտ: Բիւզանդահայք այս երկպառակութեան շնորհիւ առեւի ենթարկուեցան յունական եկեղեցւոյ ազդեցութեան: Թողլով մանր պարագաները, միաբանութեան բաղձաթիւ փորձերը՝ որոնց մասնակցեցան ի հարկէ նաեւ Բիւզանդահայք (այլեւայլ թղթեր՝ տես «Գիրք թղթոց», Տփղ. 1901, թողլով յիշել ուրիշ աղբիւրներ), յատկապէս մեծ փորձ մըն էր 571ին մեծ ապստամբութեան հետեւութեամբ մայրաքաղաքը փախած հայ աւագաց եւ եկեղեցականաց հետ գումարուած ժողովը (573/74): Իրերը յանգեցան՝ Մաւրիկ կայ-

սեր մեծ յաջողութեամբ եւ Հայաստանի կիսին առեւի տիրապետութեամբ, եւ անով բաղձաթիւ պարսկահայ թեմերու հռոմէական ըլլալով, անոր՝ որ հրամայուեցաւ նոր ժողովով միաբանութիւն ստեղծել: Խրամատը խոր էր արդէն, եւ հրաժարեցաւ Մովսէս կաթող. «Աղատ գետն անցնիլ», նոյնպէս Պարսկահայոց մեծ մասը: Ժողովին ներկայ կ'ըլլան այնուհետեւ շատ մեծցած Հռոմէահայաստանի եպիսկոպոսները, եւ արդիւնքը՝ յատուկ կաթողիկոսութիւն մը այն բաժնին համար (Յովհ. կաթող. Բագարանցի), աթոռը՝ Աւան (591/92): Ըստ ինքեան՝ եթէ այսչափ մնային իրերը՝ փնտրողները մեծ ըլլար՝ կաթողիկոսութեան բաժանմամբ, ունէր նաեւ օգուտը, Բիւզանդեան բաժնի հայ եպիսկոպոսարանք ասով կ'ազատէին յոյն մետրապոլիտութեանց ենթարկուելէն: Բայց եթէ արդէն շատ յուզիչ եղած էր իրողութիւնն, առեւի եւս եղած է զործադրութեան կերպը: Դունայ աւերակ կաթողիկոսարանին (այրած 572ին) գրեթէ քթին տակ Աւանի մէջ չքեղ կաթողիկոսարան մը, աննման եկեղեցի մը հիմնել, ուր բերուեցան նաեւ Դունայ կաթողիկոսարանի պատերազմի պատճառաւ Կարին փախցուած կահք եւ սպասք, հակառակ կողման վրայ ի հարկէ ուրիշ ազդեցութիւն կ'ընէին: Հաւանաբար երեւոյթներ կը սկսին արդէն այս շրջանին, եւ չգարմանանք որ սեղանք կը կործանէին՝ երբ հակառակորդ մը պատարագած էր: Շատ կանուխ է նաեւ այն որ դաւանական խնդրոց խառնուեցան ծիսականք, ասոնց ի վերջոյ ազգայինք, եւ երբ սկսաւ կրկին իսկ միջոցառումներով իրերը պէտք է որ հետզհետէ ծայրացեղութեան հասնէին: Նախընթացին հակադրեցութիւնն էր Դունայ ժողովը (606ին) եւ երբ յաջորդ տարին ընտրուեցաւ Աբրահամ Ռշտունի (607) ժողովականք՝ ձեռնարկ տուին, քաղաքական պարագայից փոխուած ըլլալով (պարսկական տիրապետութիւն), նաեւ Յունահայոց եպիսկոպոսունք՝ նախկին կողմնակիցը Յովհաննու, որ Կարնոյ բնակչաց հետ գերեցաւ եւ հոն մեռաւ: Կրկին կաթողիկոսարանի խնդիրն ասով վերջացած էր, բայց ո'չ իրական խրամատը: Ճիշդ այս միջոցին կ'ընայ Վրաց ալ բաժանումը (608ին, երկար վէճերէ ետքը. հմմտ. Հ. Ն. Ալի-նեան, Կիւրիոն կաթող. Վրաց եւս, Վիեննա 1910). միւս կողմանէ Պարսկական պետու-

թեան քրիստոնէից համբաւաւոր ժողովը՝ պետական հաւանութեան տեսակետով (Տիգրան, 615): Հերակղի յաղթութեամբ կրկին փոխուեցան իրերը, եւ Յունահայ կաթողիկոսարանի մը նորէն հիմնելու սպանալիքը (հմմտ. Սեր. Գ, իթ. «Ղաւրաւարն Յունաց Մեթի Գնունին... ասէ ցկաթողիկոսն ցեղը՝ երթալ նմա յերկիր սահմանացն եւ հաղորդել աւրինօք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արասցուք մեզ այլ կաթողիկոս, եւ դու կալ զիշխանութեանդ յոյ ի Պարսից կողմանէ»): Եւ այլ պարագայք զլուս բերին միաբանութիւն մը (ժողով Կարնոյ՝ 629). որ չմնաց առանց հակառակութեան, առեւի եւս այն՝ զոր զլուս բերաւ ուրիշ կայսր մը Կոստանդիանոս որ Արարաց փոխնին առթիւ դիմած էր Հայաստան (միաբանութիւն Դունայ՝ 653ին, Ներսէս Շինոյ նշանաւոր կաթողիկոսին օրով), եւ որ նուազ պատճառ չեղաւ՝ հակառակ կողման դիմելու Արարացուց: Արարացուց տիրապետութիւնն էապէս կը փոխէր պարագաները, բայց նաեւ անով Բիւզանդեան մնացած հայ երկրամասերը լիովին կ'ընային յոյն մետրապոլիտութեանց ներքեւ: Ձենք յիշել միաբանութեան բոլոր փորձերը՝ որ ամէն դարուն կրկնուեցան, իրապէս նշանաւոր հայրապետաց ալ ձեռք, թէպէտ յաճախ ալ ապարդիւն, նաեւ անով որ Յոյնք հետզհետէ սկսած էին՝ իրրեւ պայման՝ պահանջել ուղղակի իրենց եկեղեցւոյ բարեկարգականքն ալ ընդունիլ, եւ Հայք ալ՝ մեծ սէր մը չունէին անոնց հանդէպ: Զիարդ եւ իցէ. թողլով այս ամէնը՝ ի. դարուն վերջերը եւ մանաւանդ Բ. դարուն, երբ արաբական էին ամբողջ Հայաստան, Մելիտինէ եւ Կիլիկիա, եւ երբ սկսան հայ զաղթականութիւնք ի Փոքր Հայոց, Սերաստիոյ շրջանը եւ գամրական ու պոնտական միւս շրջանները, բնական է որ հոս առեւի կատարի ըլլային հաւանականութիւնք: Հոս յոյն եկեղեցին՝ հոսց իւր տան մէջ՝ բոլորովին տարբեր դիրք պիտի բռնէր նորեկներու հանդէպ, որոնք երթալով կ'աճէին, կը հիմնէին եկեղեցիներ ու վանքեր եւս: Հոս միաբանութիւնն արդէն ուրիշ իմաստ ունէր՝ յունացում, որ բնականապէս միշտ չէր յաջողեր խաղաղ ճամբով, եւ ասիկէ՝ նաեւ հալածանքներ, որոնք սաստկացան մանաւանդ այն շրջանին, երբ Յոյնք եկեղեցին եւ եկեղեցական միութիւնն սկսան ըմբռնել այն իմաստով թէ իրենց իշ-

խանութեան ներքեւ եղող ազգերն ըլլալու են նաեւ «յոյն»՝ ամէն սովորութեամբք, եւ կրկնամիտութիւնն ամէնէն առեւի ի ծաղկի էր, ո'չ միայն Հայոց համար: Գեղեցիկ օրինակ մըն է՝ ժամանակին ոգին ու Փոքր-Հայոց ալ դիրքը բացատրող՝ Պաւլիկեանց խնդրը: Ինչ ալ ըլլայ ասոնց սկիզբը, տարածումը եւս՝ յամենայն զէպս այս ազանդը շատ դժուար՝ Տաւրոսէ Եփրատ, եւ կարեւոր կենդրոն մ'ունեցաւ՝ Փոքր-Հայոց մէջ, ստանձնապէս անառիկ Տէփրիկէն: Որովհետեւ իրը վերջապէս յանգեցաւ հալածանաց Թէոփոյայ կայսրուհւոյ օրով (Միքայէլ Արքիւ՝ 842—867), եւ փոխադարձաբար զինեալ ապստամբութեան, որոնց մանրամասնութիւնք կը թողունք, թէեւ հետաքրքրական ըլլան: Իրր ժողովրդական բանակի մը զօրավար նշանաւոր եղաւ Կարբէոս, արշաւանքներ եղան յունական բաժիններու վրայ եւս: Զօրավարիս յաջորդը՝ Քրիստոֆէր ալ շարունակեց նոյնը, (իրեն նիդակակից կ'ըստին նաեւ Արաբք): Թէեւ Բարսեղ Ա. մեծ յաղթութիւն մը տարաւ (871ին), բայց չկրցաւ առնուլ Տիփրիկէն (Տիփրիկ)՝ որ Պաւլիկեանց՝ այսպէս ըսելու համար՝ մայրաքաղաքն եղած էր, եւ Բարսեղ շարունակեց իւր արշաւաքը դէպ ի Շամշատ եւ Դ. Հայք, բայց չկրցաւ նոյնպէս առնուլ Մելիտինէն: Իրը՝ իրր պատերազմ աւարտեցաւ յաջորդ արշաւանքով մը, առեւի ճիշդ Քրիստոֆէրի նենդութեամբ սպանուելով (874ին): Մեր ծրագրէն դուրս է մնացեալը, Ժ. դարուն ասոնց եւ յարակցաց անցնիլ ի փոխապաւորիս, իրենց ազդեցութիւնն Բուրդարաց վրայ եւս, որով հայ շարժում մը մեծ ապրածում ունեցաւ (հմմտ. Տէր-Մկրտչեան, Պաւլիկեանք Բիւզանդեան կայսրութեան մէջ», Լայպցիկ 1893, գերմ.) այլ կ'ուզենք միայն շեշտել այն պարագան, ինչպէս կը ցուցնեն ազդիւրները, թէ ինչպէս այս պատերազմաց մէջ Յունաց բանակին մէջ կը յիշուին գրեթէ համաչափ ուժով հայ եւ գամրացի գումարտականք, նոյնպէս Պաւլիկեանց բանակին մէջ մեծ դեր ունէին Հայք՝ բայց նոյնչափ նաեւ ուրիշներ: Ասի առեւի կը բացատրէ իրաց վիճակը, եւ նոյնպէս յաջորդը՝ որ կը վերաբերի Մելիտինէի շրջանին: Մելիտինէ եւ իւր շրջանը դարեր Արաբացուց ձեռքն ըլլալէն ետքը՝ Ռոմանոս կայսեր օրով վերջնականապէս առնուեցաւ Գուրգէնի ձեռք (934ին), եւ երկիրը որ յա-

ճախ աւերած էր՝ այս պատերազմաց առթիւ կրկին քանդուեցաւ: Երկիրը պէտք էր վերաշինել, եւ կայսերը ամէն խոստում ըրին մերձակայ աշխարհաց Ասորւոց դալու եւ չէնցընելու: Իրապէս Անտիոքայ յաւորիտ պատրիարքաց յորդորմամբ լեցուեցաւ Մեկտինէ եւ շրջակայքն Ասորիներով, որոնք խոստում առած էին չհալածուելու (որովհետեւ միաբնեայ էին եւն): Ծուռով ծաղկեալ ժողովուրդ մեղաւ, եւ եթէ անսանք տրուած տեղեկութեանց՝ միայն քաղաքն ու արուարձանը 28 եկեղեցի ունեցան, անթիւ ասորի վանքեր՝ շրջակայքն: Նոյն իսկ Պատրիարք մը՝ Յովհ. Սրեգոս (965—985) եկաւ այս շրջանին մէջ հաստատելու իւր բնակութիւնը: Բայց շատ չտեւեց այս ծաղկեալ վիճակը: Մեկտինէի յոյն մետրապոլիտը չէին կրնար հանդուրժել որ իրենց իշխանութեան չենթարկուող ժողովուրդ մը աճի ու ծաղկի: Եւ ահա սկսաւ նոյն դրութիւնը՝ ի հարկէ կրօնական միութեան անուամբ, բայց իրապէս լիակատար հալածանք մը, եւ մետրապոլիտն այնչափ ազդեցութիւն ունեցաւ որ նաեւ կայսրը (յատկապէս Թոմասոս Արգիրոս 1028—34) դրժեց արուած խոստումը, եպիսկոպոսը կը կոչուէին Կ. Պ. յունածէս ըլլալու, այլապէ՛ր քանո ու արտորք: Պէտք չկայ մանրամասնութեանց, բայց արդիւնքն եղաւ՝ քայքայում այն ծաղկեալ հասարակութեան եւ Ասորիք գունդագունդ նորէն գաղթեցին արաբական երկիրները, յետոյ ծանր վրէժ լուծելու համար: — Ի լրումն այս պատկերին կը մնար միայն Հայոց ալ հալածուիլը, որ՝ ինչպէս տեսանք՝ շատ նոր բան ալ չէր, բայց ի հարկէ աւելի պիտի սաստկանար՝ երբ, մանաւանդ Փ. դարուն, Հայեր մեծամեծ խմբերով սկսան լեցընել՝ ինչպէս Փոքր Հայքը, Մեկտինայ եւ Սեբաստիոյ շրջաններն եւ աւելի ալ անդին: Նախորդ գաղութներու պէս պէտք էր որ ասոնք ալ յունացուէին: Յամենայն դէպս այս նպատակաւ միայն կրնայ եղած ըլլալ հայ վանականաց եւս արտաքսումն՝ նոյն դարուն սկիզբները, եւ որովք առիթ եղաւ նորանոր վանաց հիմնարկութեանց Եփրատէն անդին, ասանձապէս Բագրատունեաց եւն ազդեցութեան շրջանակին մէջ (օրինակ՝ Հոռոմոսիվանք՝ 935—940ին, հիմ. Հ. Ղ. Ալիշան, «Շիրակ», էջ 18 եւն): Յամենայն դէպս Բիւզանդիոնի հայ հարստութեան առաջին հայա-

սէր կայսերաց ատեն սկսած այս գաղթականութեան հոսանքն երթալով մեծ ծաւալ կ'առնուէ այս դարուն, եւ յատկապէս խաչկայ Ա. կաթողիկոսի (971—991) օրով «սիրեալ տարածեցաւ ազգս Հայոց զկողմամբ արեւմտից, մինչեւ ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱնտիոք Ասորւոց եւ ի Տարսոն Կիլիկիացոց եւ ի Սուլլըդայ եւ յամենայն դաւառան յայնոսիկ» (Ասող. Բ. լա եւն): Այս շրջանին յամենայն դէպս եղած են նաեւ հայ եպիսկոպոսութիւնք «Ա եւ Բ Հայոց» մէջ ալ: Թողունք այն խնդիրը թէ իրօք Սեբաստացի էր՝ Փ. դարու վերջերը (երբ 980ին) գրող Ուխտանէս, որուն գրող ճիշդ հետաքրքրական մէկ կոտորը, որ պիտի պատմէր «գմկրտութիւն ազգին որ Ծառն կոչի», կորսուած է: «Ծայթ», ինչ ալ ըլլար նախնական իմաստը, սկսած է յետոյ (նախատական) յորջորջանք ըլլալ «Հայ-Հոռոմոց», ասոնք ալ զՀայերը փոխադարձաբար այնպէս կ'անուանէին (այս մասին գրականութիւնը յիշած է Ակինեան, «Կիրիոն», էջ 73—81): Ուստի յատկապէս այն Հայոց, որոնք «լեզուաւ եւ գրով ազգաւ են Հայք, բայց դաւանութեամբ եւ ամենայն օրինօք են Յոյնք» կամ «ոմանք ի Յունաց եւ ոմանք ի Հայոց, որք մերձակայք են այնմ դաւանին (Կեսարիա) եւ երկրին, որք կոչին Ծայթ Յոյնք եւ Ծայթ Հայք, որք ամենեւին դաւանութեամբ եւ օրինօք եւ պարագայիւք նոյն են Ծայթ Հայքն ընդ նոյն Յունաց, եւ յոյժ ատեն եւ բամբասեն զՀայս» (Մխիթ. Ապարանեցի՝ ԺԵ. դար): Այսպէս սակայն նաեւ կ'անուանէին Յունաց եւ Յունահայոց կողմանէ՝ առանց նախատական իմաստի: օրինակի համար երբ նոյնպէս կ'անուանէ Նիկիոն՝ ինքնին յունահայ մը, նոյն ափսոսելու տայ Յունահայոց, «որոց լեզու, գիրք եւ ընթերցումը նոցա հայերէն» էին տակաւին, ոչ ուրեմն լիովին յունացածները՝ որոնք լեզուններ էին ի հարկէ: Չմոռնանք որ այս Նիկիոն Պոնտացի ինքնին հայ մըն էր, որուն գրութիւնն ամենախիստ ամբաստանագիր մըն է Հայոց դէմ (քաղուածքներ՝ Ն. Մառ, «Արքայուն», Պետրք. 1905, էջ 30—38): Ինչպէս նաեւ յունահայ մըն էր այն՝ որ նման գրութիւններ ունի «Սահակ կաթողիկոս» կեղծ անուամբ (հիմ. նաեւ ԲՁՄ. 1908, Թ. 10), յիշելու համար միայն զասոնք: Յունահայոց ձգտումը՝ բնական է՝ կրօնական էր, եկեղեցական միութեան բերելու

իրենց ազդակիցները, թերեւս մի քիչ ալ բնիկի եւ եկուորի հակառակութեան էր՝ որ զեր կը խաղար այս խնդրոց մէջ: Տարբեր բան է որ իրենք գործիք կ'ըլլային աւելի հյօրներու ձեռքը: Յամենայն դէպս առանց դոնէ լուրեայն հաւանութեան, — թողունք գործակցութիւնը. — Յունահայոց, որոնք այնպիսի կարեւոր դեր ունէին ընդհանրապէս եւ մանաւանդ այս գամբական-պոնտական աշխարհաց վարչութեան ու բանակին մէջ, դժուարաւ կրնար այս կամ այն մետրապոլիտն իրերը հասցընել այն ծայրայեղութեանց: Զիարդ եւ իցէ. յիշեալ Միջոցին (ըստ Ասողկան՝ Գ. ի, թուին ՆԼԵ = 986) կային կրկին հայածէս աթոռներ «Սեբաստիոյ եւ Լաուիոյ», եւ Սեբաստիոյ յոյն մետրապոլիտն ջանքն էր բնականապէս կրօնական միութեան բերել թէ եպիսկոպոսները (Սիոն եւ Յովհաննէս), թէ քահանայքն ու ժողովուրդը: Բայց եթէ միութեան համար «մետրապոլիտն այն եւ այլ մետրապոլիտք» թղթեր կը գրէին խաչիկ կաթողիկոսի, յամենայն դէպս միաբանութեան յաջողութեամբ ճամբան չէր ուղղակի հալածանք հակառակ կողման դէմ, «նեղել զազգն Հայոց վասն հաւատոյ, եւ գրոնութիւն ի ձեռն անեալ՝ սկսաւ տանջել զքահանայս», «զգլխաւոր քահանայս Սեբաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի գուն թաղաւորին. եւ ի բանտի չարչարեալ դաւադն երեցանց զԳարրիէլ սպանին»: Իրերը հասած են հոն, որ «յայնմհետէ արգելին զժամայն Հայոց ի քաղաքէն Սեբաստիոյ» եւն: Միով բանիւ՝ լիակատար ջնջում հայ ծիսի եւ բունի յունացում, որ բնականապէս իւր արդիւնքն ունեցաւ, բայց չէր կրնար տեսական այսպէս մնալ: Եւ չենք գործանար որ նոյն Վասիլ Բ. կայսր, որուն քաղաքականութիւնը հանգէպ Բագրատունեաց եւն շատ նպաստաւոր ալ չէր, երբ (Գուգար-Տայոց եւ Արտանուէի) Վրաց արքայի՝ Դաւթի կիւրապաղատի մահուան առթիւ Տարսոնէ կ'աճապարէր գրաւել այն թագաւորութեան աշխարհները — (զորոնք պէտք չէ շփոթել բուն Վրաց թագաւորութեան հետ) — «ի կողման Մեկտինայ» լսելով Սեբաստիոյ քահանայից տրտունջը՝ «հրամայեաց համարձակ լինել յամենայն գործս հաւատոյ եւ հնչեցուցանել զձայն ժամահարի» եւն (Ասող. Գ, խոք եւն): Սակայն կրկին հին բիւզանդեան քաղաքականութիւնն էր, որ Վասիլ

հասնելով «ի քաղաքն Ուխտեաց» եւ նուաճելով «զամենայն բերդս եւ զամրոցս Տայոց»՝ միով բանիւ Դաւթի ժառանգութեան տիրաւորով եւ բիւզանդեան վարչութիւն ղեկելով, «զմնացեալ աղատան Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց», եւ նոյնպէս դարձեալ «յազգէն Հայոց» որ ընդ իւրով թագաւորութեամբ՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն՝ զի չինեսցեն զերկիրն» եւն: Սակայն թողունք այս ամէնը: Կը յուսանք՝ այսչափ ալ բաւական է պատկերացընելու այն աշխարհաց միճակը՝ ուր քիչ մ'ետքն եկաւ սփռեցաւ Սենեքերիմայ հետ հսկայ գաղթականութիւն մը:

Հայոց ամենամեծ գաղթականութեանց մին է այս: Որչափ ալ պատմագրաց քով թուերու տարբերութիւն ըլլայ՝ ամբողջ աշխարհի մը ժողովրդեան մեծ մասն էր որ կը տեղափոխուէր իւր թագաւորով, իշխաններով, ամէն կահով ու կազմածով, եւ կը բանէր Եփրատի ամբողջ արեւմտակողմը՝ Փոքր Հայքը, Մեկտինէն ու Սեբաստիան իրենց շրջաններով: Եւ այս՝ երկու կողմանէ ալ անմիտ քաղաքականութիւնը շարունակուեցաւ ամբողջ նոյն ԺԱ. դարուն մէջ ամենայն սաստկութեամբ, մանաւանդ Անույ Յունական տիրապետութենէ ետքը, Կարուց թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին փոքր իշխանը: Մեր մատենագիրք լի են նկարագրութեամբ այս գաղթականութեանց, եւ բնական է որ հազիւ մաս մը միայն արձանագրուած է: Միով բանիւ հետզհետէ ամբողջ Պոնտոսն ու Գամբրեք եւ Կիլիկիա կ'ողողուի այս գաղութներով, ամայի թողլով անդին բնիկ երկիրները: Օգուտը դժբախտաբար սահմանափակ էր, եւ եթէ Հայք Սելճուկներէ աղատիլ կ'ուզէին՝ ասոնք պիտի չուշանային Հայաստանն այրացաւեր ընելէն ետքը՝ նոյնն ընել Եփրատայ արեւմտակողմն ալ նոյն չափով: Սենեքերիմ երկար չապրեցաւ զաղթեղէն ետքն, եւ սակայն սկսեալ իսկ խառնուեցաւ Բիւզանդացոց ներքին խռովութեանց (ապստամբութիւն Նիկիփոր-Փոկատի եւ Քսիփիատի), ինչպէս իւր որդին Դաւիթ: Իսկ միւս որդիք՝ Ատոմ եւ Արուսահլ տեսան թէ՛ Յունաց կողմանէ ամէն նեղութիւն եւ թէ՛ Սելճուկեանց արշաւանքներն ու աւերածութիւնքն՝ առանց բան մ'ընել կարենալու, քանի որ իրենց դիրքն յոյն իշխանաց՝ կալուածատէր բերդակալաց՝ դիրքէն աւելի

15604-59

բան մը չէր: Եւ իրենց ալ վերջը նոյն եղաւ՝ ինչ որ եղաւ Գաղկայ արքայի մահը (յոյն իշխանաց ձեռք խեղդամահ, 1077ին), եւ ինչպէս եղան անոր որդիքն, առհասարակ ամբողջ ուղղակի սերունդը, եւ քիչ դեր չխաղաց թոյնն ու դաշոյնը: Նոյն բախտն ունեցաւ Կարուց Գաղիկն ալ, ինչպէս Սեւեբերիմայ սերունդը (վերջինք իբր 1081ին): Այնպէս որ բիւզանդեան արքունիքը կրնար դրաւել ասոնց ամբողջ կալուածքները՝ որ Գամրաց աշխարհին մէջ, ցորչափ ի հարկէ իրենց իշխանութեան ներքեւ էր նոյն միջոցին: Եւ Սեբաստիա տեսաւ իւր լիակատար աւարումն ու նաեւ աւերումն Տուրքիլի հրոսակներէն (1059ին): Մեր մատենագիրք, առանձնապէս Մատթէոս Երէց (տպ. էջմ. 1898, էջ 133—135) կը ստորագրեն այս աւերումը, որ միջոցին Ատոմ եւ Արուստհէլ ստիպուած էին՝ ուրիշ իշխանաց հետ՝ ասորստանի «ի խաւատանէքն» ամբողջը: Աւարն անթիւ էր, «վասն զի տուն եղեւ նա Հայոց թագաւորացն», այսինքն՝ ամենայն ինչ որ բերուած էր Արծրունեաց թագաւորութեանէն թէ Սեւեբերիմէ եւ թէ՛ ուրիշներէ: Անշուշտ չափազանցութիւն է երբ կ'ըսուի թէ Սեբաստիա 100 եկեղեցի ունէր: «Չաւուրս ութ» միայն մնացին Սելճուկները Սեբաստիոյ մէջ, բայց «սակաւ ժամ մի եղեւ Սեբաստիա իբրեւ զխուղ մի այրեցեալ հրով»: Իսկ՝ կոտորածէն զատ՝ գերութիւնն «անթիւ եւ անհամար» էր: Պատկերն ամբողջացնելու համար յիշենք որ աւարահարութիւն մ'ալ չպակսեցաւ, եթէ անսանք նոյն պատմագրին (էջ 198), նոյն իսկ կայսերական բանակէն, այն զժբախտ արշաւանքին՝ զոր ձեռնարկեց Ռոմանոս Դիոգենէս եւ որ պիտի աւարտէր Մանազկերտի զժբախտ եւ դարերու համար որոշիչ ճակատամարտով (1071): Այս արշաւանքին սկիզբը երբ կայսեր բանակը Սեբաստիա հասած էր, «մատենան ազգն Հոռոմոց եւ չարախօսեցին զբնակչացն Սեբաստիոյ եւ զամենայն ազգէն Հայոց» եւ կայսրը հաւատարմով ստուգեանց՝ որչափ ալ բարեխօս եղան հայ իշխանաց հետ նաեւ Յոյնք, բայց ի սպառնալիքէ «սաստիկ երդամարք» թէ դառնալուն «բանամ գաւառն Հայոց»՝ ուղղակի «հրամայեաց ալափ տալ զՍեբաստիա քաղաքն ամենայն զօրացն Հոռոմոց», եւ «յալափելն» (աւարահարութիւն) քիչ չէր սպանելոց ալ թիւը: — Սեբաստիա սակայն բախտ ունե-

ցաւ Սելճուկեան տիրապետութեան առեւն՝ բաւական խաղաղ ըլլալու եւ հարստութիւն մ'ալ ունենալու, այն է Դէնիշմանաց, որոնց հիմնադիրն եղաւ Մէհմէտ բէն-էլ-Դանիշմէնտ, որ Ալփասլանէ զրկուած էր Կապպադովկիա, եւ տիրեց Կեսարիոյ, Մելիտինոյ եւ Սեբաստիոյ, եւ հոն դրաւ իւր տան հարստութեան աթոռը (իբր 1083/84ին): Այլեւայլ մատենագիրք (այսպէս Միք. Ատոր., էջ 468) կը հաշուեն առաջին արշաւանքներէն, եւ անոր համար հիմնարկութիւնը կը դնէ Սելճուկեան 1366 (= 1055), եւ վերջը՝ վեց իշխաններու յաջորդութենէ մ'ետքը եւ իբր 122 տարւոյ տիրապետութեամբ՝ Սելճուկեան 1485 (= 1174) տարին, երբ Ղլիճ-Ասլան Բ. լսելով Նուբէղդինի մահը (ի Դամասկոս), «եկն ի Սեբաստիա, եւ էառ զնա եւ զԿոմանա եւ զՆիոկեսարն, եւ ջնջեաց զմնացեալ ազգն Դանիշմանաց»: Եւ բարձաւ իշխանութիւն տանն Դանիշմանայ» եւն: Զխարք եւ իցէ, այս ինդիրք մեր նպատակէն դուրս են: Կը բաւէ յիշել թէ ասոնք բաւական շինարար ալ եղած են, եւ օրինակի համար Մատթ. Երէց (էջ 297, ՇԾԳ = 1104 թուականաւ) բաւական կը դովէ «Դանիշման մեծ արքայն Հոռոմոց աշխարհին, որ լեալ էր յազգէն Հայոց, այր բարի եւ շինող աշխարհի» (= Կիրակոս, կե): Հայոց ազգէն ըլլալն ի հարկէ ճիշդ չէ: Թէ վերջապէս այս շրջաններուն նաեւ Սեբաստիա ունեցած է իւր նոր վկաները («Հայոց նոր վկաները», հրատ. Յ. Մանանդեան եւ Հ. Աճառեան, էջմ. 1903), կը բաւէ յիշել ՌԴ. (= 1155) թուին Թէոդորոս արեղան (անդ՝ Ա., 3—11) եւ նոյն թուին Գոհարինէ եւ եղբարքն «Ռադիոս, Ծամիդէս եւ Տուկիոս յերկրէն Սեբաստիոյ ազգաւ հայ» (անդ, Բ., 12—22), որ անուանք կը ցուցնեն միանգամայն թէ այնչափ հայ դադթականութենէ ետքն ինչ տեսակ հայութիւն մը կար հոն: Բայց հետաքրքրական է որ Սելճուկեանց քանդման առաջին շրջանին կը յաջորդէ աւելի խաղաղ շրջան մը, եւ շինարարութիւն ալ կ'երեւայ այլեւայլ էմիրներու քով: Նուազ զովութիւն չեն տար մեր մատենագիրք նաեւ իլաթայ «Շահ-արմէն»ներու: Ինչպէս նաեւ Անուոյ ամիրայից, որոնք նոյնպէս՝ թէեւ ընդհատեալ՝ հարստութիւն մը կը կազմեն, այն օրէն՝ որ Դուռնոյ Աբուլսուար էմիրը ինդրեց Ալփասլանէ եւ իւր Մանուշէ որդին իշխան եղաւ Անուոյ (Շէտտատեանք 1072էն

մինչեւ 1198), եւ «չինեցաւ Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն» (Կիր. չ. Թ. Եւն): Իսկ թէ միարան զործակցութիւնք բնիկ իշխանաց ինչեր կրնային ստեղծել նաեւ այս շրջանին՝ կը ցուցնէ ամէնէն աւելի Վրական-Հայկական միութիւնը, որով վերք ոյժ մը դարձան՝ սկսելով արդէն ԺԱ. դարուն, բայց մանաւանդ ԺԲ. դարու ընթացքին մէջ: Գէորգներու եւ մանաւանդ Թամար դէշոյի, ինչպէս նաեւ Իվանէ եւ Զաքարէ իշխանաց անունները կապուած են իրական մեծագործութեանց հետ՝ այս աննպատ շրջանին, այնչափ աւերածութենէ եւ քայքայումէ ետքը: Հայաստանի մեծ մաս մը կարելի եղաւ՝ թէեւ յաճախ փոխն ի փոխ բախտով, ինչպէս հարկատուութեան ստիպել երբեմն այլեւայլ էմիրները: Նոյն իսկ Զաքարեանց շրջանին (ԺԳ. դար)՝ կը տիրէր ի Շիրակ եւն վիճակ մը՝ որ Բագրատունեաց նախորդնակը կը յիշեցնէր: Նոյն Թամարայ արդիւնքն էր որ Կոմանեանց սերունդը կրցաւ Տրապիզոնի կայսրութիւնը հիմնել (Ալեքսիոս՝ 1204ին): Բայց Նիկիոյ եւ Տրապիզոնի ներքին հակառակութիւնն էր պատճառն որ ի վերջոյ օգտուեցան Սելճուկները՝ հասնելով ծով եւ տիրելով Սինոպի (1214ին). որով այս «կայսրութիւնն» ալ առաջին օրէնքն մանրապետութիւն մը մնաց, ինչպէս մնացին զժբախտարար միւսները՝ իրարմէ շատ անջատ եւ յաճախ մրցակից ալ ըլլալով, ամենամեծ մրցակիցը մնալով Բիւզանդիոն՝ ուր որ կրնար: Եւ նաեւ այն դարհուրելի անկմանէ ետքը, երբ Ղլիճ-Ասլան Ա. մը զրեթէ ամբողջ Փոքր-Ասիան գրաւած էր, Բիւզանդիոն բախտ ունեցաւ նորէն գտնելու իւր ոյժը մասամբ, զլիաւորաբար չնորհիւ խաչակրաց՝ որոնք ջախջախեցին Սելճուկները Նիկիոյ եւ Դորիւլիոնի քով (1097), որով կրցաւ Ալեքսիոս Կոմենենոս մը յաջող պատերազմներ մղել անոնց դէմ եւ ստիպել՝ Պոդղերտոսի քով մեծ յաղթութենէ մ'ետքը (1116)՝ իրական նպատաւոր դաշինքի մը, եւ ազատել ամբողջ փոքրասիական արեւմուտքը (1117): Դժբախտաբար՝ սակայն Բիւզանդական նոյն զէնքը եթէ կը դառնար Սելճուկեանց դէմ, նուազ չէր հարուածեր Սելճուկեանց հետ, որոնք ջախջախեցին Սելճուկները, եւ նաեւ քրիստոնեայ մանրապետութիւնքն, եւ օրինակի համար՝ երբ Յովհաննէս Բ. Կոմենենոս (1118—1143) Սելճուկները կը մերժէր յաջորդութեամբ, եւ Սեբաստիոյ Դանիշմանաց Կոնի (Դոնիա) «Հոռոմ»-Սելճուկեանց

հետ դաշնադրութեան պատճառաւ՝ յաղթանակաւ կը հասնէր Նիկիոսը եւ կը հարուածէր թաթարները (1139/40). իւր զէնքը նուազ չէր դարձնէր Կիլիկեան Հայոց եւ Անտիօքայ լատին դքսութեան դէմ, որով Հայկական Կիլիկիա իրապէս կործանման դուռ հասած էր (1137—1141): Նոյնպէս Մանուէլ Կոմենէն կայսրը (1143—1180) եթէ Կոնի «Հոռոմները» մինչեւ քաղաքը յետ մղեց, նուազ չփասեց նոյնպէս Անտիօքայ եւ Ռուբինեանց, ինչպէս նաեւ խաղաղաց՝ ուր բիւզանդեան պատմութեան մէջ յաճախ յիշուած Գարբասները (որոնք իրենք զիրենք Տարօնոյ աղատներէ կ'ըսէին) կրցած էին անկախ դրութիւն մը ստեղծել՝ յաճախ դաշնակցելով Գամրական էմիրներու հետ (տես ԲԶՄ. 1908, էջ 483—486 եւն): Միով բանիւ ո'չ Բիւզանդիոն կրցաւ հասնել առաջին աստիճանին, ո'չ համերաշխի միւս քրիստոնեայ աշխարհաց հետ, եւ ո'չ անգամ պէտք եղածին պէս օգտուել խաչակրութեան այնչափ ոյժէն՝ որ ի դուր եղաւ վերջապէս՝ ոչ նուազ Յունաց բռնած զրից պատճառաւ եւ որ յանգեցաւ նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ առման Լատինաց կողմանէ (1204—1261): Զարմանալի է ուրեմն որ Ղոնիոյ սուլտանը կրցան իրենց իշխանութիւնը տարածել քաղաքիէ էմիրութեանց վրայ մինչեւ Կարին իսկ: Եւ Սուլտաններէն մանաւանդ Ալայէդդին Քայքորատ Ա. (1220—1237) ժամանակ ունեցաւ Սելճուկեան արուեստի գեղեցիկ շինութիւնքն աւարտելու: Սեբաստիա ալ օգտուած է ասկէ, եւ վերաշինուած է սրբատաշ քարերով (1224ին)՝ ընտանապէս զործածելով հնազոյն շրջանի՝ հռոմէական եւ բիւզանդեան՝ շինութիւնքն, որոնք անհետ եղած են: Բայց Սեբաստիոյ Սելճուկեան շինութիւնքն այն արուեստին գեղեցկագոյններէն են. արդէն ճարտարապետը եւ արուեստաւորը ի հարկէ քրիստոնեայքն էին, ինչպէս ասոնց ամէնէն գեղեցիկը շինուած է աւելի ուշ (1271ին) «Կալոյանէս»՝ «Գեղեցիկ-Յովհաննէս» ճարտարապետին (հմտ. տունց արձանագրութեանց եւն մասին՝ Grenard, ի JA, 1900. Սեբաստիոյ այս վերջին՝ յատկապէս ԺԱ. դարու՝ շրջանին մասին Girard, ի ROCH, 1908, 82 ff. եւ այլ գործեր): Վերջապէս սակայն արեւելից բախտն որոշուած էր այլազոյ՝ Մոնղոլ-թաթարաց երեւումով: Եթէ արդէն ձինկիլ-խանի տիրապետութեամբ խորագմի սուլտա-

նույնպես՝ ստիպուած էր ձեռնարկել իւր բախտը վնասել արեւմտակողմին, որով աւելեցաւ Հայաստան, Վրաստան եւն, կարելի եղաւ ի վերջոյ ասոր վերջ տալ՝ միաբան գործակցութեամբ Ղոնիոյ սուլտանաց եւ քրիստոնեայ իշխանաց եւ էմիրներու (1231)։ Բայց արդէն ձեռնկողմանի յաջորդը՝ Ուխտաթայ իւր բանակները նոյն ճամբով յառաջ մղեց։ Եւ Մոնղոլները հիմնական գործեցին, տառապէս քար քարի վրայ չթողլով եւ բնակչութիւնը բնաջինջ բնելով՝ ուր որ իրենց ծրագրին ընդգրկուած էր մը գտնէին։ Չարմաղան զօրավարի Մոնղոլներն արդէն բնաջինջ բրած էին Գանձակը (1235)։ Երբ նոյն շաղկապ շարունակեցին եւ նոյն բախտն ունեցան Լուի, Անի, Կարս եւն (1237)։ Բաւոյն զօրավարը շարունակեց քանդամբ տիրապետութեան գործը դէպ ի արեւմուտք։ Կարնոյաւերմամբ (1241) սկսածը շարունակուեցաւ նոյնպէս, եւ մանր իշխանութեանց եւ նաեւ Ղոնիոյ սուլտանին ճիւղն (Ղայաթ-էզդին Քայ Սոսրով Բ.), որոնք միաբանութեամբ մեծ բանակ մը հասցուցին Մոնղոլաց դէմ, բայց Կարնոյ եւ Երզնկայի միջեւ լիակատար ջախջախիչ եւ վճռական պարտութիւն մը կրեցին։ Մոնղոլը ողողեցին ու այրացաւ ըրին բոլոր երկիրները՝ Երզնկայէն մինչեւ Կեսարիա ու Անկիւրիա (1244)։ Իսկ Բաղդատի տիրելովն եւ ամիրապետութեան բարձրամբ (1258)՝ Մոնղոլ թաթարաց ձեռքն ինկաւ Միջագետք, Ասորիք եւն, եւ առհասարակ ամբողջ արեւելք։ Ղոնիոյ սուլտանութիւնն՝ որ մնաց տակաւին միջոց մը, աւելի անուանական էր, եւ քայքայեցաւ ի վերջոյ նոյն դարուն վերջը, երբ արդէն Օսման ալ հիմ դրած էր իւր պետութեան (1288)։ Յաջորդ չըջանին Լէնկթիմուրի սարսափներուն, որ Անկիւրիոյ քով ջախջախեց օսմանեան բանակը (1402), ամենամեծ սարսափներէն մին տեսաւ Սերաստիա ալ։ Օսմանեան տիրապետութեամբ կը փակուի այն պատմութիւնը՝ զոր միայն որուագծեցինք, որչափ մեր նպատակին համար պէտք էր։

ՎԵՐՋ

Ս. ՍԵՀԵԿԻ ՎԵՐԵԳՐՈՒԸԾ ԿԵՆՈՆՆԵՐԸ ՄԱՏԵՆԵԳՐԵԿԵՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

1. Շահապիվանի ժողովքին Կանոններու Յառաջարանին մէջ, որ յետոյ խմբագրուած է հնագոյնի մը հիման վրայ, կ'ըսուի, թէ ժողովին մասնակցող հայ նախարարներն, ազատներն եւ սամիկ ժողովուրդը ուղղելով իրենց խօսքը ժողովական հայրերուն «միաբան ասէին այսպէս, թէ Զեղեալ կարգ սրբոյն Գրիգորի եւ Ներսէսի եւ Սահակայ եւ Մաշտոցի դուք անդրէն հաստատեցէք եւ այլ զլաւն եւս, որպէս եւ ձեր կամք են, եւ մեք կամօք եւ ախորժիւք յանձն առնումք»։

Առաջին եկեղեցական սահմանադիր ժողովն էր այս, որ կը գումարուէր հայ հողին վրայ։ Ս. Գրիգոր, Ներսէս, Սահակ եւ Մաշտոց, որոնք կառավարեցին Հայոց եկեղեցին իր սկզբնաւորութենէն ի վեր, յետոյ էին անդիր աւանդութեան վրայ, չունէին մասնաւոր «եղեալ կարգ», զրով աւանդուած։ Այստիւայտի ժողովը, որ գումարուած էր Ներսէս Մեծի օրով, ինչպէս կը պատմէ Փաւստոս, թէպէտ սահմանած էր որոշ օրէնքներ, բայց դարձեալ անդիր մնացած. եթէ ըլլային զրով դրոշմուած, յունարէն կամ ասորերէն, առանց տարակուսի Ե. դարուն, երբ սկիզբ առաւ հայ գրականութիւնը, առաջին հոգն եղած պիտի ըլլար թարգմանիչներուն, հայ զրով ծանօթացնելու զանոնք հայ ժողովուրդին։

Նոյն իսկ Նիկիական Կանոններն եւ այլ գաւառական ժողովներու որոշումները, որոնք արեւմուտք եկեղեցական օրէնքներու հիմը կը կազմէին, մուտք չէին դործած արեւելեան եկեղեցիներու մէջ։ Անոնք մինչեւ Ե. դար անձանթ էին օրինակի համար Պարսից եկեղեցւոյն, այսինքն Պարսից աշխարհին մէջ բնակող քրիստոնեաներուն։ Առաջին անգամ 408—410ին բերուեցան անոնք Պարսկաստան Ս. Մարութայի ձեռքով եւ ընդունուեցան 410ին Տիգրան գումարուած ժողովին մէջ¹։ Ասկէ ետքն է որ Սահակ հրաման ուղարկեց Եզնիկի, որ վերադարձին բերէ հետը Նիկիայի, Եփեսոսի եւ այլ գաւառական ժողովներու կանոնները. ար-

¹ O. Braun, Das Buch der Synhados, Stuttgart, 1900, էջ 7, 13։

դեմքը ալ թարգմանիչները «Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնօք դային երեւելով աշխարհին Հայոց եւ առաջի գնէին հարցն զրեւալ կտակարանն եկեղեցւոյ սրբոյ»։ այս կը պատահի 436ին։ Ասկէ յառաջ թարգմանուած էր սակայն ասորական աղբիւրէ «Վարդապետութիւնն Առաքելոց», որ իր ձեւն եւ կերպարանքն առած էր Դ. դարուն թիւացքին։ Այսպէս 436ին առաջին անգամ իրրեւ մատեան հրապարակ եկաւ «Հայոց Կանոնագիրքը», համեստ բովանդակութեամբ²։ Այս իմաստով, հետեւաբար, պէտք է հասկնալ հայ նախարարներու աշխարհած «գեղեալ կարգ» Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակայ եւ Մաշտոցի։ Նոյն միտքը կ'արտայայտէ Շահապիվանի ժողովին որոշումներու խորագիրը. «Սահմանք եւ կանոնք կարգի սրբոյ եկեղեցւոյ, զոր եղին վարդապետք Հայոց ի լրումն Առաքելական եւ Նիկիական կանոնաց»։ Ոչ Կորին եւ ոչ ալ Շահապիվանի ժողովին հայրերը ակնարկութիւն բրած են, թէ Սահակ կամ Ներսէս եւ կամ Գրիգոր Լուսաւորիչ իրրեւ օրէնսդիրներ սահմանած ըլլան որ եւ է բարեկարգական կանոններ եւ զանոնք զրով աւանդած։

2. Բայց եւ այնպէս Յովհաննէս Օճնեցի կաթողիկոս Բ. դարու առաջին քառորդին դատած է հրապարակի վրայ «Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի. զլուխը ԾԵ»։ զորոնք առանց վարանելու առած է իւր հաւաքած «Կանոնագիրք»ին մէջ, իրրեւ ԺԷ. Կանոնախումբ։

Այս Կանոնախումբը բաղկացած է հինգ ուրոյն հատուածներէ, որոնք հետեւեալ խորագիրներն եւ սկզբնաւորութիւններն ունին.

Ա. Սրբոյն Սահակայ հայրապետի յաղագս Քորեպիսկոպոսաց, թէ որպէս պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս։ Զի սրբոց բարեպաշտից եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաւատալ... (Ա.—ԺԲ զլուխը)։

Բ. Նորին կարգի քահանայից յառ ժողովրդական եւ նոյն ժողովրդականաց հնազանդութիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս։ Եղբարց սիրեղեաց երկցանց եւ վանականաց։ Որպէս ամբաստանութիւն եղիւ

² Ե. դարուն «Հայոց Կանոնագիրք» մաս կը կազմէին հաւանօրէն նաեւ Բարսեղի Կանոնական թղթերը, յանուանէ «առ Ամփոթիոս Իկոնիայ եպիսկոպոս թուղթը»։ Վերջնոյ մասին պիտի խօսիմ առանձին ալուր։

առ մեզ ի բազում տեղիս... (ԺԳ—ԼԵ զլուխը)։

Գ. Նորին Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց։ Քանզի բազումք կարծեցին տգիտութեամբ... (ԼԶ—ԽԴ զլուխը)։

Դ. Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցւոյ։ Այցելու եւ հասարակաց հայր է եպիսկոպոսն... (ԽԵ—Ծ զլուխը)։

Ե. Նորին, թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս եկեղեցւոյ կամ որպէս մատակարարել։ Նաւահանդիստ է ամենեցուն տաճար աղօթից... (ԾԱ—ԾԵ զլուխը)։

Կանոնագիրքին մէջ արտաքոյ Յովհաննէս Օճնեցւոյ Հաւաքածոյին կայ նաեւ հետեւեալ իրրեւ ԼԹ. Կանոնախումբ։

Զ. Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի Գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց եւ պտղոցն ժողովրդականաց բնայելոց ի տուն Աստուծոյ։ Քանզի սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Մեծն Գրիգորիոս... (Ա զլուխը)։

Այս կարգով դասաւորուած են ասոնք Կանոնագրոց Ա. խումբին մէջ, որուն ներկայացուցիչն է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանին Թ. 131 Կանոնագիրքը (յամէ 1098)³, որմէ յառաջագայած են ուղղակի գծով Լեմբերդի Համալսարանի Թ. 19⁴ եւ անուղղակի գծով Վիեննայի Մատենադարանի Թ. 810 եւ ուրիշներ⁵։

Իսկ Կանոնագրոց Բ. խումբը դուրս կը ձգէ Բ. հատուածը. եւ Զ. հատուածը կը կցէ Ե-ին. այսպէս Վիեննայի Միխիթ. Մատ. Թ. 256, 581, 579 եւ այլն⁶։

Բոլորովին ինքնուրոյն կարգի կը հետեւի Նոր Զուղայի Ամենափրկիչի Թ. 135 (իրր ԺԳ. դարէ)։ այսինքն Զ. Ե. Ա. Բ. Գ. իսկ Դ. չունի։

Հետաքրքրական է էջմիածնի Թ. 659 (յամէ 1368)⁷. այս տեղ կարգն է հետեւեալը.

³ Հմմտ. Հ. Ն. Ակիւնեան, Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի, Վիեննա 1930, էջ 94—103։

⁴ Տես Հ. Ն. Ակիւնեան, Յուցակ հայ. Զեռագրաց Համալսարանի Մատենադարանին ի Լիով, Թ. 19 (Հանդ. Ամս., 1937, էջ 138—143)։

⁵ Հմմտ. Թուղթ Մակարայ, Բ., էջ 103—106։

⁶ Հմմտ. անդ., էջ 106։

⁷ Հմմտ. Сиракан Тигранян, Древне-армянская книга канонов, I, Ленинград, 1918, էջ 149—159։ Այս տեղ յիշուած է ձեռագիրս ըստ Կանոնական ցուցակին՝ Թ. 451։